

ԱՇԽՈՒՆԶ ԴՈՂՈՍՅԱՆ

«ՊԱՋԻՐԻԿ» ԳՈՐԳԻ
ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երևան - 2013

Յետազոտողների շրջանում միշտ էլ արդիական է եղել գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանության ուսումնասիրումը: Գեղազարդման համակարգի բազմազան տարրերով ու գունային նրբերանգներով, տեխնիկատեխնոլոգիական յուրահատկություններով հարուստ այս գործվածքները միշտ էլ առանձնակի տեղ են ունեցել մշակութային արժեքների շարքում, որով էլ հիմնականում բացատրվում է դրա ծագումնաբանության հանդեպ ուսումնասիրողների ու առհասարակ մշակութային աշխարհի մեծ ու չդադարող հետաքրքրության փաստը, որը սկզբնավորվելով XIX դարի կեսերից, շարունակվում է նաև մեր օրերում: Այս ասպարեզում առանցքային նշանակություն ունեն գորգի հնագույն նմուշներն ու այդ ոլորտին վերաբերող գրավոր ու պատկերային սկզբնաղբյուրները:

Յետազոտողներին հայտնի գորգի վաղագույն նմուշների թվում բացառիկ է «Պազիրիկ» կոչված գորգը, որը հայտնաբերվել է 1949 թ., Լեռնային Ալթայի Պազիրիկ կուրգանի թիվ 5 դամբարանից: Գորգը շուրջ 2500 տարի մնացել է սառած դամբարանում ու այդպիսով զերծ լինելով արտաքին որևէ ազդեցությունից, գործնականում անխաթար պահպանվել է մինչ մեր ժամանակները: Բացի այդ, այն աչքի է ընկնում գեղազարդման հարուստ համակարգով, գունային երանգների բազմազանությամբ և, ի վերջո, ամբողջական պատկերացում է տալիս 2500 տարի առաջ եղած գորգագործական տեխնոլոգիայի մասին /պատկեր 1/: Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ այդպիսին կարող էր գործվել միայն գորգագործական մշակույթի զարգացած ավանդույթներ ունեցած քաղաքակրթության կենտրոններում: Կարծում ենք, որ հենց այդ պատճառով է, որ արդեն ավելի քան հիսուն տարի դրա ծագումնաբանության հարցը դարձել է անընդմեջ վիճաբանությունների առարկա:

Պեղումների ղեկավար Ս. Ի. Ռուդենկոն, համեմատելով այդ նմուշի և հարևան Բաշադարի կուրգանից հայտնաբերված գորգերի ու թաղիքների գեղազարդման տարրերը, ինչպես նաև, նկատի ունենալով դրա գունա-հորինվածքային ներդաշնակ լուծումներն, արդեն այն ժամանակ հանգել էր Պազիրիկյան գորգի առաջավորասիական ծագում ունենալու տեսակետին:¹ Ընդ որում, հենվելով իր ուսումնասիրությունների արդյունքներին, նա գտնում է, որ «Լեռնային ալթայյան ժողովուրդներին բնորոշ նախշերի մեզ հայտնի հսկայական քանակության մեջ չկան այս գորգի նախշերին նմանվողները»:²

Անտարակույս, գորգի գեղազարդման մանրամասերն ու մատուցման ընդհանուր սկզբունքները համահունչ են ասորաբաբելական, վաղ հայկական ու արքեմենյան ավանդույթներին: Յե՛ծյալների տարազն ու դրանց պատկերագրման ձևերը, գորգա-

¹ С.И. Руденко, Древнейшие в мире художественные ковры и ткани, М., 1968, стр. 55:

² Անդ, էջ 49:

դաշտի կառուցվածքը, գունային լուծումները սերտորեն աղերսվում են այդ նույն դարաշրջանին վերաբերող ասորաբաբելական որմնանկարչությանն ու խճանկարին³ և պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից շատերը, հենվելով իրենց ունեցած լրացուցիչ փաստարկներին, ընդհանուր առմամբ, նույնպես համամիտ են Ս. Ռուդենկոյին:

պատկեր 1

Մասնավորապես այդ կարծիքին են Ռոբերտ Պինները,⁴ Ուլրիխ Շուրմանը⁵ և այլք, որոնք այս առումով որպես սկզբնաղբյուր կարևորել են նաև Նինվեի արքայական պալատների պեղումների ընթացքում 1847 թվականին անգլիացի Օստին Լեյարդի հայտնաբերած մթա 7-րդ դ. վերաբերող Սիննախերիբ և Աշուրբանիպալ արքաների պալատների նախասրահների հատակի գորգանման խճանկարները:

³ **З.А. Рагозин**, Древнейшая история Востока-История халдеев с отдаленнейших времен до возвышения Ассирии, С.Пб, 1902, стр. 74-77

⁴ **Robert Pinner**, The Earliest Carpets.-Hali,1982, vol.5, no.2, стр. 111-114:

⁵ **Ulrich Schurmann**, Der Pazyryk, Seine Deutung und Herkunft, Hew York- Mannheim, 1982:

Գորգագետ ժողովք Մակմիլանը, որը դեռևս 1957 թվականին էրմիտաժում հնարավորություն է ունեցել մի քանի ժամ ուսումնասիրել այդ գորգը, գտնում է, որ այն գործել են Աքեմենյան Պարսկաստանում: Այդքանով հանդերձ, այս հեղինակը ներքին եզրագոտու վրա եղած իշայծյամների պատկերները համարում է սկյութական մշակույթին բնորոշ տարրեր:⁶ Այդ ենթադրությունը նա հիմնավորում է նրանով, որ այդ կենդանիները ապրել են Սիբիրում ու Եվրոպայի հյուսիսային մասերում:

Այս գորգը պարսկական գորգերի վաղ նմուշներից մեկն են համարում նաև Իրանի գորգագետները:⁷

Մի շարք ուսումնասիրողներ էլ՝ մասնավորապես վերոհիշյալ Ուլրիխ Շուրմանը, Ֆոլկմար Գանցհոռնը և այլք, գտնում են, որ այդ գորգը գործել են Վանի թագավորությունում և որ այն վերաբերում է հայոց մշակույթին: Ֆ.Գանցհոռնը այդ տեսակետը հիմնավորելու համար պատմահամեմատական ուսումնասիրման է ենթարկել փռյուզիական, ասորաբաբելական, վաղ հայկական կամ ուրարտական կիրառական-գեղագարդման արվեստին վերաբերող սկզբնաղբյուրներն ու գորգի տեխնոլոգիական հատկանիշները՝ մասնավորապես այն կրկնակի հանգույցով գործված լինելու փաստը, ինչպես նաև հայկական լեռնաշխարհում գորգագործական մշակույթի վաղ ավանդույթների մասին վկայող գորգի պատառիկների ու համապատասխան աշխատանքային գործիքների առկայությունը:⁸

Ուսումնասիրողների մի մասն էլ այս գորգի ծագումնաբանության հարցում առաջ էր քաշել ալթայան վարկածը: Մասնավորապես Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Նեյաթ Դիարբեքիրլին գտնում է, որ այդ գորգի գեղագարդման մանրամասերն ու կատարման ոճը հատուկ էր Կենտրոնական Ասիայի թուրք-օղուզական ցեղերի մշակույթին:⁹ Այլոք էլ այս դեպքում նախապատվությունը տալիս են չին-մոնղոլական մշակութային միջավայրին: Այս գորգի հետ կապված վիճաբանությունների մի շարք էլ պարունակում է «Սպոնգո-Բոնգո» ինտերնետային կայքը, ուր իրենց տեսակետներն են ներկայացրել արևելյան գորգի մի շարք մասնագետներ /Մայքլ Վենդորֆ, Ջոն Օուեն, Ջեկ Վագներ և այլն/, ըստ որոնց, այդ գորգին մի դեպքում վերագրվում է ալթայան՝ ըստ այդմ թուրքական, մեկ այլ դեպքում չին-մոնղոլական, տիբեթական, պարսկական կամ քրդական ծագում:¹⁰ Ընդ որում՝ Ջոն Օուենը, օրինակ, համոզված է, որ «Պազիրիկը» գործել են քրդերը:¹¹

⁶ [Джозеф McMullan <http://www.spongobongo.com/her_9902.htm>](http://www.spongobongo.com/her_9902.htm)

⁷ Տես օրինակ՝ M. Javad Nassiri, The Persian Carpet, Napoli, 2002, pp. 1:

⁸ V. Gantzhorn, Le Tapis Chretien Oriental, Koln, 1991, pp. 48-52:

⁹ N. Diyarbekirli, New Light on the Pazyryk Carpet, (Translated from Turkish by Alan Melaart).- Hali, London, 1978, v. 1, no. 3, pp. 216 - 221:

¹⁰ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html:

¹¹ Նույն տեղում:

Չնարավոր համարելով վերոհիշյալ տեսակետների հիմնավոր լինելու փաստը, մենք տարօրինակ ենք համարում այն, որ այդ հեղինակները տեղյակ լինելով Ու. Շուրմանի և Ֆ. Գանցհոռնի կողմից «Պազիրիկը» հայկական մշակույթի մաս լինելու և այն Վանա լճի ավազանում գործելու կարծիքներին, դրանք համարում են անլուրջ և «զգացմունքային»:¹² Մեր համար պարզ չէ, թե «Պազիրիկի» ծագման մասին եղած մյուս տեսակետների թվում ինչո՞ւ են այս մի տեսակետը անընդունելի կամ «զգացմունքային» համարում Մայքլ Վենդորֆը, Ջեյ Կագները, Ջոն Օուենը և էլի ուրիշներ:¹³ Մինչդեռ նրանք գտնում են, որ անկասկած, այն կարող է լինի քրդական՝ այսինքն Միդիայի բնակիչների գործած գորգ: Ինչպես արդեն ասվեց, մենք ընդհանրապես չենք բացառում նաև այդ տարբերակը, բայց ինչո՞ւ այդպես միանգամից մերժել, անլուրջ համարել Շուրմանին, Գանցհոռնին ու բոլոր մյուսներին, որոնք նկատի ունենալով եղած փաստարկները, ենթադրում են, որ այդ գորգը կարող է ունենա հայկական ծագում: Այս խնդիրների առումով, հարկ ենք համարում անել որոշ պարզաբանումներ: Հայտնի է, որ ուսումնասիրողների շրջանում մինչ հիմա էլ կա այն համոզմունքը, որ գորգագործական մշակույթն ունի քոչվորական ծագում, բնորոշ է քոչվորական կենսակերպին, ձևավորվել ու զարգացել է Արևելքում ու Առաջավոր Ասիա է մուտք գործել սելջուկների միջոցով, XI- XII դարերում: Այդ տեսության նշանավոր հետևորդ Կ. Էրդմանի կարծիքով, «Պազիրիկ» գորգն էլ գործել են արևմտյան *Ռուրթեստանի* բնակիչները՝ սելջուկների նախահայրերը:¹⁴ Այդ տեսության հետևորդները համառորեն անտեսելով Առաջավոր Ասիայում, ու մասնավորապես, Հայկական լեռնաշխարհում գորգագործական մշակույթի գոյության մասին վկայող անտիկ, բյուզանդական, հայկական ու արաբական գրավոր սկզբնաղբյուրներն ու հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված գորգի ու կարպետի մնացորդները, շարունակում են զարգացնել տարածաշրջանում դրա ծագման սելջուկյան վարկածն ու այդ ասպարեզում քոչվորական ցեղերի ունեցած առաջնային դերը: Այդ ամենի արդյունքում էլ եզրակացվում է, որ, եթե նույնիսկ «Պազիրիկը» գործել են Առաջավոր Ասիայում, ապա միևնույն է, այն պետք է գործած լինեն քոչվորական կենսաձև ունեցող ցեղերը:¹⁵ Այսպիսին է, փաստորեն, այդ ուսումնասիրողների առջև դրված պահանջը: Գորգի ու առհասարակ գործվածքի ֆիզիկաքիմիական կառուցվածքն այնպիսինն է, որ այն անբարենպաստ պայմաններում շուտ է քայքայվում, հրադիմացկուն չէ, ուստի, ծայրահեղ սակավաթիվ են վաղ ժամանակներին վերաբերող գործվածքի նմուշները: Երջանիկ պատահականության արդյունք հանդիսացող «Պազիրիկից» զատ, խոսքը կարող

¹² www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html:

¹³ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html

¹⁴ K.Erdman, Der Orientalische Knupteppiche, pp. 13-16:

¹⁵ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html:

է գնա միայն պեղումների միջոցով հայտնաբերված ածխացած պատառիկների մասին, որոնք թեև չեն կարող լայն պատկերացում տալ տվյալ ժամանակաշրջանի գորգի կամ գործվածքի առանձնահատկությունների՝ մասնավորապես գեղազարդման համակարգի վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, բացառիկ սկզբնաղբյուրներ են դրա ծագումնաբանության ուսումնասիրման, ինչպես նաև տեխնիկատեխնոլոգիական առանձնահատկությունների բացահայտման հարցերում: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված գործվածքի, ու մանավանդ, ոստայնանկությանը վերաբերող գործիքների ու հարմարանքների բազմաթիվ նմուշներ մեզ թույլ են տվել եզրակացնել, որ այս տարածաշրջանը հանդիսանում է գորգագործական մշակույթի ձևավորման բնօրրաններից մեկը:¹⁶ Այդ հարցում մեծ կարևորություն ենք տալիս Հայաստանի հնագույն բնակատեղիներից /Թեղուտ, Շրեշ բլուր, Շենգավիթ, Արթիկի դամբարանադաշտ և այլն/ հայտնաբերված մթա. III-II հազ. թվագրվող ոստայնանկի գործիքներին ու մանավանդ, գորգ գործելու պարզունակ հարմարանքին ու օժանդակ գործիքներին¹⁷, գործվածքի՝ մասնավորապես Հառիճի դամբարանադաշտից հայտնաբերված XIII-XII դդ մթա վերաբերող կարպետի մնացուկներին:¹⁸

Դրանց առկայությունը հաշվի առնելով էլ հետազոտողները, մասնավորապես պրոֆեսոր Ս. Եսայանը գտնում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում կային արդեն գորգագործական մշակույթով զբաղվելու տեխնիկատեխնոլոգիական հնարավորություններ¹⁹, և իհարկե, նաև անհրաժեշտ հումքային ռեսուրսներ:²⁰ Այդ ամենը հիմնավորվում են Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան ու վաղ հայկական բնակատեղիների պեղումներից հայտնաբերված գործվածքի պատառիկներով: 1953-55 թթ. արված պեղումների ընթացքում Երևանին մերձակա Կարմիր բլրից հայտնաբերված գորգի պատառիկի ու մյուս գործվածքների առաջին ուսումնասիրող ու հրատարակիչ Ա.Ս. Վերխովսկայան, պարզելով դրանց տեխնիկատեխնոլոգիական հատկանիշները, շեշտել է դրանց կատարման բարձր որակն ու նրբությունն ու հանգել այն եզրկացության, որ մթա VIII-VII դարերում Վանի թագավորության տարածքում՝ այդ թվում Արարատյան դաշտավայրում գոյություն է ունեցել զարգացած ոստայնանկություն, մասնավորապես գորգագործություն ու ասեղնագործություն:²¹ Այդ ամենի գոյության ու զարգաց-

¹⁶ Տես՝ **Ա.Պողոսյան**, Հայաստանում գորգագործության ծագման հարցի շուրջ.- Պատմաբանասիրական Հանդես, թիվ 2, 2001, էջ 236-250:

¹⁷ **Տ.Ա. Եսայան**, Древняя культура племен северо-восточной Армении III - I тыс. До н.э., Ер., 1976, стр. 208 - 210:

¹⁸ **Т.С. Хачатрян**, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 200 - 201, 254, **Т.С. Хачатрян**, Артикский некрополь, Ер., 1979, стр. 176:

¹⁹ **Տ.Ա.Եսայան**, նշվ. աշխ., стр. 209 - 210:

²⁰ **Г. Капанцян**, Хаяаса-колыбель армян, Ер., 1947, стр. 28, 30, **В. Хачатрян**, Восточные провинции хеттской империи, Ер., 1971, стр. 44, 70, 75,

Н. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964, стр. 151-196:

²¹ Տես՝ **Т.С. Хачатрян**, Древняя культура Ширака, стр. 251, **А.С. Верховская**, Текстильные изделия

ման համար կային նաև հունքային անհրաժեշտ հնարավորություններ: Մասնավորապես, կենդանաբան Ս.Կ.Դալը Կարմիր բլրից հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրությամբ պարզել է, որ մթա. VII-VI դդ. Արարատյան դաշտավայրում բուծում էին նրբագեղմ, երկարաբուրդ ոչխարներ:²²

Ընդհանրապես, ոստայնանկության վաղ շրջանի վերաբերյալ բավականաչափ տեղեկություններ են պարունակում ասորական սեպագիր աղբյուրները: Դրանցում հիշատակություններ կան հունքի ձեռք բերման ու մշակման, մանելու, ներկելու, գործելու համար անհրաժեշտ արհեստավորների գոյության մասին: Այդ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում գոյություն են ունեցել արքունիքի ու ավագանու, ինչպես նաև պաշտամունքային խոշոր համալիրների կարիքների համար անհրաժեշտ գործվածք՝ հանդերձանք, ծածկոցներ, փռոցներ ու համանման այլ պիտույքներ մատակարարելու համար ստեղծված մանածագործական ու կտավագործական արհեստանոցներ և ներկատներ: Ընդ որում, դրանցում աշխատող արհեստավորները հատուկ վերակացուների հսկողությամբ ստանում էին անհրաժեշտ հունքն ու կատարում կոնկրետ պատվերներ:²³

Ըստ երևույթին, դա բնորոշ է եղել հատկապես քաղաքներին, համենայնդեպս, Ռուսախինելեից /Թոփրախ Կալա/ հայտնաբերված սեպագիր արձանագրություններից մեկում վկայված է, որ այդ բերդաքաղաքի կայազորի կազմում եղել է նաև 68 ոստայնակ: ²⁴Սկզբնաղբյուրների վկայություններից պարզվում է, որ Ասորեստանը գերադասում էր ներմուծել պատրաստի գործվածք, իսկ նրան հաջորդած Բաբելոնը դրանից բացի, տեղում գործելու համար ներմուծում էր նաև մանվածք ու ներկանյութեր:²⁵ Թեև մեզ հայտնի ասորաբաբելական աղբյուրներում չկան կոնկրետ տվյալներ Ասորեստան ներմուծվող գործվածքի ծագման երկրների մասին, սակայն Չայաստանի հետ գոյություն ունեցած գետային առևտրի առկայությունը, որի մասին հիշատակում է Չերոդոտոսը, հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ այդօրինակ ապրանքներ ստացվում էին նաև Չայաստանից, ուր ըստ այդ այդ նույն աղբյուրի, զարգացած էր նաև ոչխարաբուծությունը:²⁶ Չայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր նաև ներկանյու-

из раскопок Кармир –Блура.- Кармир -Блур III, результаты работ 1951-1953 гг., Ер.,1955, стр. 67: Այդ նմուշները պահվում են Չայաստանի պատմության պետական թանգարանում, Չառիճից հայտնաբերվածը՝ N. 2113/6013 և Կարմիր Բլրից հայտնաբերվածը՝ N. 2051/39:

²² **С.К. Даль**, Результаты изучения млекопитающих из раскопок уратского города Тейшебаини.- ԳԱ Տեղեկագիր, թիվ 1, 1952, էջ 82:

²³ **А.А. Мартиросян**, Ткачи храма Эанна в Уруке нововалонского периода - Древний восток, 5, Сборник статей, АН АрмССР, Институт востоковедения, Ер., 1988, стр. 27-40.

²⁴ **И.М. Дяконов**, О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах.- Древний Восток 5, Сборник статей АН АРМ ССР, институт востоковедения, Ер., 1988, стр. 168.

²⁵ Նույնը՝ էջ 30:

²⁶ **Չերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից: Թարգմանությունը բնագրից Ս.Կրկյաշարյանի, Եր.,1986, էջ 79-80, 305;

թերով, որոնց թվում հայտնի էր «*հայկական*» կոչված ներկն ու որի մասին հաղորդում են Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Պրոկոպիոս Կեսարացին:²⁷

Ընդհանուր առմամբ, ոստայնանկությանը վերաբերող տվյալները լրացնելով պատմամշակութային համակարգի մյուս ոլորտներին /ճարտարապետություն, կերպարվեստ, կիրառական արվեստ, հավատալիքներ և այլն/ ցույց են տալիս, որ այդ տարածքներն ինչպես աշխարհաքաղաքական, այնպես էլ տնտեսական առումով ունեցել են կայուն տնտեսական հարաբերություններ ու կազմել մեկ մշակութային ամբողջություն: Ուստի Ասորեստանին վերաբերող վերոհիշյալ տվյալները միանգամայն տիպական են նաև հարևան տարածաշրջանների՝ մասնավորապես Չայաստանի համար: Ինչպես տեսնում ենք, այս ամենը համահունչ են Շուրմանի և Գանցհորնի տեսակետներին ու թույլ են տալիս վստահաբար հանգել այն կարծիքին, որ այդ գորգը գործել են Վանա լճի ավազանում և որ այն առնչվում է հայոց հետ: Ավելի համոզիչ դարձնելու համար ունենք հավելյալ ևս մի փաստարկ, որը վերաբերում է գորգի տեխնոլոգիական ասպարեզին, ուստի, դրա ծագումնաբանության բացահայտման հարցում ունի մեծ կարևորություն: Ըստ այդմ, Էրմիտաժի քիմիկոս-ներկաբանների հետազոտություններից պարզվել է, որ գորգի թելերի կարմիր գույնն ստացված է Արարատյան դաշտի «որդան կարմիր» ներկանյութից:²⁸ Մենք առանցքային ենք համարում նաև «կրկնակի» հանգույցի գործոնը, որ շեշտել են նաև Ռուդենկոն ու մյուս բոլոր հետազոտողները՝ այդ թվում գորգն իր աչքով տեսած Յոզեֆ Մակմիլանը: Չանգույցի այս տեսակը Իրանի մի շարք գորգագործական կենտրոններում հայտնի է «արմանի բաֆ»՝ այսինքն «հայկական աշխատանք» անունով:²⁹ Այս հանգամանքը կարևոր է մանավանդ այն առումով, որ հարևան՝ Բաշադարի դամբարաններից հայտնաբերված գորգի մնացուկների հանգույցները «մեկուկես» կամ «Սենեհ» տիպի են,³⁰ մինչդեռ կրկնակի հանգույցներով են գործված նաև Կարմիր Բլուրից հայտնաբերված VII-VI դդ. վերաբերող գորգի պատամիկները:³¹ Տեխնիկա-տեխնոլոգիական ոլորտից բացի, այդ գորգը հայոց մշակույթի մաս համարելու հարցում փաստում են նաև դրա գեղազարդման համակարգի բոլոր հիմնական տարրերն ու դրանց մատուց-

²⁷ **Ստրաբոն:** Բնագրից քաղեց և թարգմանեց Չրաչյա Աճառյանը, Եր., 1940, էջ 24,

²⁸ **Չ.Մանանդյան,** Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Բ, մասն Ա, Եր., 1957, էջ 399-400, նույնը՝ Քաղաքները Չայաստանում, X-XI դդ.: Ընտիր երկեր, հ.2, Եր., 1985, էջ 335-336, **Պրոկոպիոս Կեսարացի:** Բյուզանդական աղբյուրներ, թարգմ. բնագրից Չրաչ Բարթիկյանի, Եր., 1961, էջ 76:

²⁹ **Гавриленко Л.С., Румянцева Р.Б., Глебовская Д. Н.,** Применение метода тонкослойной хроматографии и электронной спектроскопии для анализа красителей древних тканей.- Исследование, консервация и реставрация этнографических предметов. Тезисы докладов, Рига, 1987, стр. 17-18.

³⁰ M. Javad Nassiri, The Persian Carpet, Napoli, 2002, p. 25:

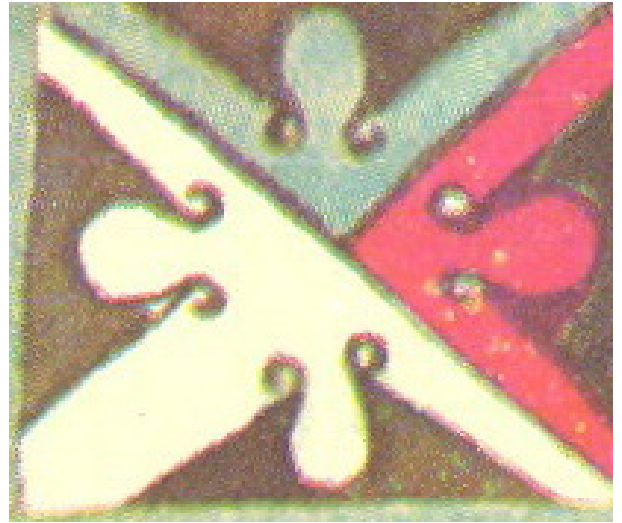
³¹ **С.И. Руденко,** նշվ. աշխ., էջ 48-49, տախտակ 36-37:

³¹ **А.С. Верховская,** նշվ. աշխ., էջ 67:

ման սկզբունքները: Դրանք հիմնականում մատնանշել են վերոհիշյալ ուսումնասիրողը, հատկապես Ֆ. Գանցհոռնը:

պատկեր 2

պատկեր 3

պատկեր 4

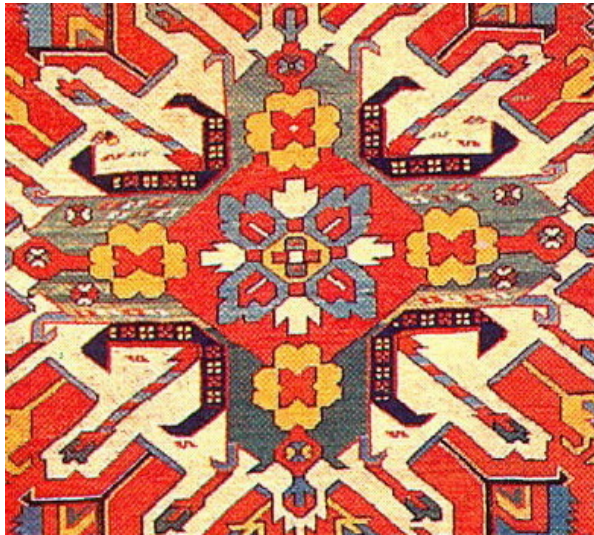
պատկեր 5

Մասնավորապես, նա անդրադառնալով գորգադաշտի հիմնական հորինվածքի՝ բուսականացված խաչազարդի /պատկեր 2/ ծագման ու տարածման հարցերին, ներկայացրել է փոքրասիական մշակութային միջավայրին, մասնավորապես փոյուզիական ցեղերին վերագրված որմնանկարներում տեղ գտած այդօրինակ մի նմուշ:³² Այդ զարդը, բնորոշ էր նաև հայոց միջնադարյան գեղազարդման արվեստին, մասնավորապես մանրանկարչությանը: Այս առումով, կարող ենք մատնանշել, օրինակ, 1018 թ. Տալաշու վանքում ու 1590 թ. Վասպուրականում ստեղծված ավետարաններում պատկերվածները /պատկեր 3, 4, 5:³³

³² Տես՝ V. Gantzhorn, նշվ. աշխ., էջ 49, պատկեր 42:

³³ Տես՝ Հայ ձեռագրային զարդանկարչություն: Կազմող՝ Լ. Դուրնովո, առաջաբանը՝ Մ.Սարգսյանի, Եր., 1978, տախտակ 11, 92:

Գորգերի առունով այն հատկապես ցայտուն է արտահայտված «Ջրաբերդ» տիպի գորգերի գեղազարդման համակարգում, որպես հիմնական, ճաճանչազարդ հորինվածքի բաղկացուցիչ մաս /պատկեր 6/: Այս զարդը հայոց բնորոշ մեկ այլ՝ մեր տիպաբանությամբ «Կուսապատ» տիպի գորգերի գեղազարդման համակարգի հիմնական հորինվածքն է /պատկեր 7/:

պատկեր 6

պատկեր 7

Կարծում ենք, որ այս ամենը մեզ հնարավորություն են տալիս «Պազիրիկ» գորգի ծագումը կապել հայոց մշակութային գործունեության հետ ու եզրակացնել, որ այն ամենայն հավանականությամբ գործել են Հյուսիսային Միջագետք - Վանա և Ուրմիա լճի ավազաններն ընդգրկող տարածաշրջաններում: Իսկ ընդհանրապես, Արթիկի դամբարանադաշտից հայտնաբերված կարպետի ու Կարմիր Բլրից հայտնաբերված գորգի պատառիկները և մանավանդ «Պազիրիկ» գորգը հնարավորություն են տալիս նշել, որ մինչ գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանությանը վերաբերող առարկայական նմուշները մեծամասամբ անմիջականորեն կապված են պատմական Հայաստանի հետ:

Իսկ պատմական Հայաստանում գորգագործական մշակույթի վաղ ավանդույթների մասին վկայող հայերեն և օտարալեզու սկզբնաղբյուրները բազմաթիվ են:

Մթա. V- IVդդ. Հայաստանին ու մերձակա տարածաշրջաններին վերաբերող գորգերի մասին հիշատակում է Քսենոփոնը:³⁴ Հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը մթ. I դ. պատմում է Արտաշատում եղած ծանր ու թավ գորգերի մասին ու դրանով իսկ արձանագրում նաև նախորդ դարերի ավանդույթներն ու դրանց զարգացման գործընթացը:³⁵ Հայաստանում ու հարակից երկրներում մթա II-I հազարամյակներում ոստայնանկությանը վերաբերող այս նկարագիրը հետագա զարգացում է ստանում միջ-

³⁴ Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, էջ 185, նույնը՝ Անաբազիս, էջ 173-174:

³⁵ Տակիտոս, հունարենից թարգմանեց՝ Ն.Ստոնիկյան, Եր., 1938, էջ 61:

նադարում: Ուշագրավ է այն, որ Հայաստան- Միջագետք առևտրատնտեսական հարաբերությունների համակարգում շարունակվում են նախորդ հազարամյակներում ձևավորված ավանդույթները: Այս առումով պատմամշակութային կարևոր նյութեր են պարունակում հատկապես արաբական սկզբնաղբյուրները: Օրինակ, IX դ. արաբ մատենագիր Աբու Բաքր- ալ Ջահիզը հաղորդում է, որ Հայաստանից ու Ատրպատականից Բաղդադ էր ներկրվում թաղիքներ, թամբեր, գորգեր, նուրբ փսիաթներ, գոտիներ, բուրդ:³⁶ Դրան զուգահեռ, X դ. ապրած Ահմեդ իբն ալ- Յակուբիի հաղորդումների համաձայն, Միջագետքից բուրդը տարվում էր Հայաստան, որտեղ այն մանվում էր, այնուհետև օգտագործվում զանազան գործվածքներ գործելու համար:³⁷ Հայկական գորգերը Բաղդադում համարվում էին արքունիքի ու պալատական տների կահավորանքի բաղկացուցիչ մաս:³⁸ Եվ ոչ միայն Բաղդադում: Դրանք IX-XIII դդ. լայնորեն հայտնի էին Արևելքում՝ Եգիպտոսից մինչև Միջին Ասիա: Կահիրեի շուկայում, ըստ արաբական աղբյուրների, միշտ էլ առաջնությունը տրվում էր «հայկական» գորգերին³⁹ և ի հաստատումն այդ ամենի, X-XI դդ. արաբ մատենագիր աս-Սաալիբին տեղեկացնում է, որ այդ դարաշրջանում /Խալիֆաթի/ ամենաթանկ գնահատվում էին հայկական գորգերը:⁴⁰ Դրանք իբրև այդպիսին, ճանաչում էին գտել Միջին Ասիայում՝ մասնավորապես Խորասանում⁴¹ ու նաև Վոլգյան բուլղարների մոտ: Այս վերջինս հատկապես ուշագրավ է: Բանն այն է, որ 922 թվականին Վոլգյան բուլղարների մայրաքաղաք հասած արաբ դեսպան Ահմեդ իբն - Ֆադլանը գրելով թագավորի վրանի հատակը ամբողջովին գորգապատ լինելու մասին, շեշտել է, որ դրանց մեջ կային նաև հայկական գորգեր:⁴² Այսինքն, հայկական գորգերն ունեցել են գունային ու գեղազարդման համակարգի այնպիսի որոշակի առանձնահատկություններ, որոնցով հստակորեն տարանջատվել են գորգագործական այլ կենտրոնների արտադրանքից և որոնց շնորհիվ նաև ունեցել են բարձր գին ու պահանջարկ: Ընդհանրապես գորգագործական որևէ կենտրոնի արտադրանքի որակի մասին պատկերացում տալու համար ընդունված չափանիշը հայկական գորգերն էին:⁴³

³⁶ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16: Արաբական աղբյուրներ, Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, /Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի/, Եր., 2005, էջ 428 /հետադարձ՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական աղբյուրներ/:

³⁷ **Ахмед ибн ал-Якуби**, Книга царств, Перевод и комментарии Н.А.Караулова.- СМОМПК, выпуск 32, Тифлис, 1903, стр. 59:

³⁸ **А. Мец**, Мусульманский ренессанс, М-Л., 1973, стр. 369:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ **Абу- л- Фазл Бейхаки**, Тарих -и- Бейхаки. Перевод под редакции А.А.Ромаскевича.- Материалы по истории туркмен и Туркмении, т.1, стр. 238, **В.В. Бартольд**, Туркестан в эпоху монгольского нашествия.- Сочинение, т.1, М., 1963, стр. 345-346:

⁴² **Путешествие ибн -Фадлана на Волгу**. Перевод и комментарии Ю. Крачковского, М., 1938, стр. 73:

⁴³ Տես՝ **А. Мец**, Ըշվ.աշխ., էջ 369, **Արամ Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական աղբյուրներ, էջ 361, 599:

Ավելացնենք, որ XII -XIV դդ. Կիլիկիայի նավահանգիստներից էլ հայկական գորգերն արտահանվում էին եվրոպական երկրներ, ու այդ ժամանակներից էլ եվրոպական մի շարք լեզուներում որպես գորգի անվանում տարածում ստացավ «կարպետ» բառը:⁴⁴ Ասվածները վկայում են, որ միջնադարում Հայաստանը շարունակում էր գործվածքի ասպարեզում կարևոր դեր խաղալ տարածաշրջանի առևտրական կյանքում, որ նաև բոլոր տեսակի գործվածքների շարքում ինքնատիպն ու բարձրակարգը գորգն էր, որը միևնույն տեխնիկատեխնոլոգիական ավանդույթներով ու գեղազարդման սկզբունքներով գործում են նաև մեր օրերում, ու մեր օրերում էլ այն շարունակում է մնալ որպես առանձնակի հեղինակություն վայելող մշակութային արժեք:

Այս ամենից հետո ի՞նչ կա զգացմունքային Շուրմանի կամ Գանցհորնի տեսակետներում: Ըստ էության ոչինչ:

Իսկ ինչո՞ւ այն պետք է ունենա քոչվորական ծագում, ինչպես որ համոզված են ուսումնասիրողներից շատերը: Այս առնչությամբ մենք ունենք մի շարք նկատառումներ:

ա/ Քոչվորական կենսաձևի վերաբերյալ: Այս գորգի և ընդհանրապես գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանության հարցում շատ է խոսվում քոչվորական կենսաձև վարած ցեղերին նախապատվություն տալու մասին: Կարևոր է համարվում ոչխարաբուծությամբ զբաղվելը, որն ըստ ուսումնասիրողների մի ստվար խմբի համոզման, ապահովում է գորգագործության համար անհրաժեշտ հիմնական հումքը: Ընդունված է նաև, որ գորգը քոչվորներին անհրաժեշտ էր իրենց ամենօրյա կենցաղում՝ որպես կոպիտ մորթիները հաստ ու տաք գործվածքեղենով փոխարինելու հարմար միջոց:⁴⁵

Այսպիսով, գորգագործական մշակույթը քոչվոր ցեղերին վերագրելու հարցում գոյություն ունի երկու հիմնական կռվան՝ անհրաժեշտ հումքի՝ բրդի առատությունն ու կլիմայական ցուրտ պայմաններում փափուկ ու տաքություն պահպանող գործվածքի անհրաժեշտությունը:

Լուրջ ուսումնասիրողների համար միայն այսքանը չեն կարող պատճառ դառնան նման հետևությունների հանգեցում, քանի որ՝

ա/ գորգ գործելու անհրաժեշտ հումք՝ այդ թվում ոչ միայն բուրդ, այլ նաև բամբակ, կանեփ, մետաքս անհրաժեշտ քանակությամբ ունեին նաև նստակյաց կենսաձև վարող հանրույթները: Նրանք ունեին նաև այդ մշակույթի համար անհրաժեշտ ներկանյութերն ու դրանց մշակելու բոլոր անհրաժեշտ հմտությունները, և որ գլխա-

⁴⁴ Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, ս.Ղազար, 1893, էջ 436, 441:

⁴⁵ Այս մասին մասնավորապես տես՝ www.tcoletribalrugs.com/article/Singapore Power Pt.html

վորն է՝ մշտական բնակատեղի ու դրանով պայմանավորված համապատասխան արտադրական շինություններ:

բ/ գորգն ըստ էության միայն փափուկ ու ջերմություն պահող միջոց չէ: Այդ առումով, քոչվորների համար անտարակույս, ավելի հեշտ ու մատչելի են նույն ոչխարի, ինչպես նաև որսի կենդանիների մորթիները:

Այս ամենը, բնականաբար, չեն նշանակում թե քոչվորներին բնավ էլ պետք չէին խավոտ գործվածքներ, այլ հարց է, որ դրանք բավարար պատճառներ չեն գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանության հարցում քոչվորական կենսաձևին որևէ նախապատվություն տալու համար: Մինչդեռ քիչ չեն այդ մոտեցումը մերժելու համար անհրաժեշտ փաստարկները: Դրանցից մի քանիսին մենք անդրադարձել ենք մեր նախորդ ուսումնասիրություններում:⁴⁶

Մեզ հայտնի այդօրինակ ամենավաղ տեղեկությունը հաղորդում է Քսենոփոնը՝ ներկայացնելով մթա V դ. վերջերին Կյուրոսի և Յյուսիսային Միջագետքի կուսակալներից մեկի՝ Գոբրյուասի երկխոսությունը: Կյուրոսը ցանկանալով պարզել, թե իրենցից ով ավելի շատ գորգեր ունի, դիմում է նրան և ստանում հետևյալ պատասխանը՝ «Հաստատ գիտեմ, որ դուք ավելի շատ գորգեր ու մահիճներ ունեք, ձեր տունը ևս շատ ավելի մեծ է, քան իմը. քանզի ձեզ համար իբրև տուն ծառայում են երկիրը և երկինքը, ձեզ համար մահիճ է այն վայրը, որտեղ և կարելի է պառկել հողին, դուք գորգ եք համարում ոչ թե ոչխարների բուրդը, այլ այն ամենը, ինչ լեռներն ու դաշտերն են տալիս»:⁴⁷

Անկասկած, այստեղ ակնարկված է նստակյաց և քոչվորական կենսաձևերին բնորոշ ապրելակերպը: Ասորեստանի կուսակալը Կյուրոսին տված իր այս պատասխանով ավելի քան 2500 տարի առաջ հերքել է գորգագործական մշակույթը քոչվորական ցեղերին բնորոշ համարող XIX դ. վերջին քառորդում ձևավորված տեսությունը: Բայց նա միակը չէ և ունի իր հետնորդները: Ահավասիկ XVIII դ. կեսերին վերաբերող, այդ տեսությունը հերքող ևս մի վկայություն, որը պատկանում է քոչվորների կենցաղին քաջատեղյակ Շուշվա Փանահ խանի վեզիր աշուղ Վագիֆին՝

... եթե գեղեցկուհու իրանը նուրբ է ջնարակի նման
Նա արժանի է ոչ թե տորքի, այլ՝ հինայի:
Քոչվորն անտուն է, կայան չունի,
Մի՞թե կարող է նա դրան հարմարվի...⁴⁸

/Ռուսերենից բառացի թարգմ.՝ Ա.Պ./

Ավելի լայն առումով այդ նույն միտքն է հրապարակել նույն դարի թուրք պատմագիր Ջեվդեթ փաշան: Նա հաղորդելով թուրքերի կողմից Անապայում հայկա-

⁴⁶ Տես՝ Ա.Պողոսյան, Հայաստանում գորգագործության ծագման հարցի շուրջ, էջ 24:

⁴⁷ Քսենոփոն, Կյուրոսպեդիա: Թարգմ. հունարեն բնագրից ու ծանոթագր.՝ Ս. Կրկյաշարյան, Եր., 2001, էջ 185:

⁴⁸ Керимов Л., Азербайджанский ковер, т. 3, Б., 1983, стр. 121:

կան թաղամաս հիմնելու մասին, նշում է, որ «եթե մի բերդի վարոշում /բնակելի թաղամասերում-Ա.Պ./ քրիստոնյա ռայաներ չլինեն, այդպիսի տեղերում անհրաժեշտ գործերի կարգավորումը դժվար կլինի»:⁴⁹

Մի դիտարկում էլ՝ XIX դ. վերջին քառորդին վերաբերող: Ֆրանսիացի հայտնի աշխարհագրագետ Էլիզե Ռեկյուն հայոց գործունեության մասին գրում է, որ «Վանի վիլայեթում չկայ մեկ հատիկ տուն, որ շինուած չլինի նրանց ձեռքով, չկայ տեղական մի պաստառ, որ նրանց մատների արդյունք չլինի. հազիվ թե գտնվի մի պտուղ, որ բսած չլինի նրանց այգիներում»:⁵⁰

Հայաթափված տարածաշրջանների տնտեսական իրավիճակի ուսումնասիրումները անուղղակիորեն մատնանշում են այդ նույն պատկերը: Օրինակ, 1925-1926 թթ. ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում եղած նախկին գորգագործական կենտրոններում կատարված վիճակագրական ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ 1918 – 20 թթ. հայաթափվելուց հետո, դադարել են գոյություն ունենալ Շամախու, Գյոկչայի, Աղդամի, Նուխու ու Ջաքաթալայի մինչ այդ հանրահայտ գորգագործական կենտրոնները:⁵¹

Այդ նույն իրավիճակն էր նաև Շուշիում: Անդրկովկասյան տնայնագործության հայտնի գիտակ Ա.Ս. Փիրալովն իր “Кустарная промышленность Закавказ. Республик” հոդվածում գրում է, որ XIX դ. վերջերին Շուշին «գորգի արտադրության կենտրոն է եղել: Այստեղ հավաքվել էին խոշոր արտահանողներ և ամենաճաշակավոր գորգագործներ, որոնց արտադրանքը արտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա և առանձնապես Անգլիա»:⁵² Իսկ ահա 1920 թ. մարտին հայաթափվելուց հետո, 1925-27 թթ. կատարված վիճակագրական ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ երբեմնի մարդաշատ՝ ավելի քան քառասուն հազար բնակիչ ունեցող ու մշակութային և տնտեսական կենտրոնի հռչակ վայելող այդ քաղաքում 1926 թ. ապրում էր միայն 5107 մուսուլման, իսկ տնտեսական գործունեությունը աննշան էր ու նույնիսկ համարյա վերացել էր սազ, թառ ու քամանչա պատրաստելը:⁵³

Բանը հասել էր նրան, որ տեխնոլոգիական կոպիտ սխալի՝ յուրաքանչյուր հանգուցաշարից հետո հաստ ու բարակ միջնաթելերն հակառակ կարգով անցկաց-

⁴⁹ **Ջեվդեթ փաշա**, Թարիխի Ջեվդեթի.- Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմ. Ս. Սաֆրաստյանի, հ.Ա, Եր., 1961, էջ 275 - 276:

⁵⁰ Այս մասին տես՝ **Վարանդեան Միքայել**, Հայկական շարժման նախապատմություն, հտ. 1-2, ժընեվ, 1912, էջ 146-147:

⁵¹ **В.Н. Худадов**, Закавказье /Историко-экономический очерк/, 1926. М-Л., Под общей редакцией М. П. Павловича, М-Л., 1926, стр. 140.

⁵² **Գ. Սեյրան**, Է Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները /տնտեսական աշխարհագրություն/, Թիֆլիս, 1928, էջ 66 - 69, 72: Նաև՝ **А. С. Пиралов**, Кустарная промышленность Закавказ. Республик. - Закавказье - Историко-экономический сборник, Тифлис, 1925 /մեջբերումն արված է՝

Գ. Սեյրան, նշվ. աշխ., էջ 67/:

⁵³ **Գ. Սեյրան**, նշվ. աշխ., էջ 7, 72, 95:

նելու պատճառով այդ տարիներին Ադրբեջանում գործված հազարավոր գորգեր խոտան էին ճանաչվել: Միայն 1930-ական թթ., երբ բացվեցին գորգագործական դպրոցներ ու ստեղծվեցին մասնագետ կադրեր, նոր զարգացում ստացավ ապրանքային գորգագործությունը:⁵⁴

Մեկ այլ վկայություն է: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական կանոնավոր բանակի կազմում մարտական գործողությունների ակտիվ մասնակից, վեներուելացի կամավորական Ռաֆայելո Նոգալեսը 1915 թվականի հուլիսին լինելով Տիգրանակերտում, ի թիվս շատ ուշագրավ դիտարկումների, նշում է որ Տիգրանակերտում արհեստներն ու առևտուրը հիմնականում պայմանավորված էր հայերի ակտիվ գործունեությամբ, ուստի նրանց կոտորվելուց ու աքսորվելուց հետո «շուկաները դատարկված էին, կաշվի, գորգի, բրդի ու մետաքսի արտադրությունը ամբողջովին կազմալուծված»:⁵⁵

1915 թվականին վերաբերող ևս մի վկայություն: 1897 թվականից Ուրֆայում գործում էր գերմանական միսիոներության ներկայացուցիչ Ֆրանց էքարտի հիմնադրած գորգագործական «Մազպանե» ֆաբրիկան: Այն այդպես էր կոչվել քաղաքի հայոց Մասմանե թաղամասի անունով: Ուրֆայի հայերի հետ կատարված իրադարձությունների ականատես Բրունո էքարտը՝ Ֆրանց էքարտի կրտսեր եղբայրը իր հուշագրություններում նշում է, որ այնտեղ աշխատում էին 250 հայ գորգագործուհիներ:⁵⁶ Հուշագիրը գրում է, որ 1915 թվականի հոկտեմբեր -նոյեմբերին թուրքերը նրանց նույնպես աքսորում են Սիրիա և դրանով «վերջին հարվածն է հասցվում Ուրֆայում գերմանական արդյունաբերական և քարոզչական աշխատանքներին»:⁵⁷ Ասել է թե ամբողջովին մահմեդականներով բնակեցված, ինչպես նաև դեռևս քոչվորական կենսաձևը շարունակող ցեղերով բնակեցված տարածաշրջանում գերմանացի ձեռնարկատերը հնարավորություն չի տեսել իր շահավետ գործունեությունը շարունակելու համար: Այս բոլոր դեպքերում խոսքը գնում է մի կողմից նստակյաց կենսաձև վարողների՝ հանձինս հայոց, մյուս կողմից էլ քոչվորների՝ ի դեմս թուրքմենական ծագումով տարատեսակ վաչկատուն ցեղերի մասին: Ուրեմն ի՞նչ հիմք ունեն գորգագործական մշակույթի ծագումը քոչվորական կենսաձևին կապող «ուսումնասիրողները»: Ըստ էության ոչ մի հիմք:

Ուղղակի գորգագործական մշակույթն ուսումնասիրողների մի մասի մոտ եղել է ու կա այդպիսի հախուռն ցանկություն:

⁵⁴ Տես՝ **Л. Керимов**, Азербайджанский ковер, т. 2, Б., 1983, стр. 54-55.

⁵⁵ **Рафаель де Ногалес**, Четыре годы под полумесяцем, М., "Русский вестник", 2006, стр. 108.

⁵⁶ **Բրունո էքարտ**, Ապրածս օրերը Ուրֆայում, Պոստիամ, 1922, /գերմաներենից թարգմ. Ա. Գասպարյանի, ներածական մասը, ծանոթագրություններն, խմբագրումն ու հրատարակումը՝ Ժ. Ավետիսյանի/ Եր., 1990, էջ 6, 15, 19:

⁵⁷ **Բրունո էքարտ**, նշվ. աշխ., էջ 47:

Մենք այս ուսումնասիրությամբ նպատակ չունենք մանրամասնորեն անդրադառնալու հայոց գորգագործական կենտրոններին, դրանց պատմությանն ու բնորոշ գորգերին, սակայն ասվածն էլ ցանկության դեպքում բավարար է, որպեսզի այս հարցերով հետաքրքրվողները պատկերացում կազմեն գորգագործական մշակույթի ասպարեզում հայոց ունեցած առանցքային նշանակության մասին: Ընդ որում, թեև փաստարկների մի վիթխարի քանակություն, հատկապես Ֆոլկմար Գանցհոռնի ծավալուն աշխատության շնորհիվ, վաղուց ի վեր շրջանառության մեջ է, բայց այդուհանդերձ ուսումնասիրողների մի ստվար խումբ հաշվի չի նստում դրանց գոյության հետ: Այն տպավորությունն է, թե ուսումնասիրողների մի մասն այդ ամենին բացարձակապես անտեղյակ է, իսկ որոշներն էլ կարծես թե այնքան էլ լուրջ չեն վերաբերում դրանց /Վենդորֆ, Ջոն Օուեն, Ջեյ Կազներ և այլն/:⁵⁸

բ.«Քոչվորական» կոչված գորգերի մասին: Սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել նաև մեկ այլ կարևոր խնդրի մասին՝ իրականում ի՞նչ ծագում ունեն փոքրասիական եկվոր մահմեդական նստակյաց կամ քոչվոր ցեղերի սեփականություն դարձած մշակութային արժեքների գերակշիռ մասն ու, այդ թվում, նաև գորգերը: Այս կապակցությամբ վերն արդեն հիշատակված Բրունո Էքարտը կոտորածներին հաջորդած ու բռնի տեղահանության ողջ ընթացքում շարունակված համատարած կողոպուտի մասին գրում է՝ «քաղաքում և նրանից դուրս ամիսներ շարունակ գողացված ապրանքների աշխույժ առևտուր էր տեղի ունենում: Անշուշտ ավարի արժեքավոր մասը կառավարությունը վերցրել էր և ամեն օր աճուրդով վաճառք էր կազմակերպում՝ զարմանալիորեն ցածր գներով և ապրանքները վաճառում էին միայն թուրքերին: Ժամանակի ընթացքում հայ բնակչության ունեցվածքն անցավ մահմեդականներին և այդպիսով նրանք հասան մարդկանց բնաջնջման գլխավոր նպատակին»:⁵⁹

Այս առիթով էլ ուշագրավ դիտարկումներ ունի մեզ արդեն ծանոթ Նոգալեսը:

Նա գրում է, որ «Տիգրանակերտի գլխավոր մզկիթ Ուլու-Ջամիի պարզ կամարներն ու սյունաշարերը չափազանց տարբերվում են քաղաքի մյուս՝ հարուստ քանդակագործված մզկիթներից: Տարբերվում է նաև այդ մզկիթի հյուսիսային ճակատը, որն ամբողջովին երեսապատված է մարմարե ու սպիտակ քարի սալիկներով, որոնց վրա փորագրված են արձանագրություններ՝ ընդ որում վերին մասում ավելի հին գրություններ են, քան ներքևինը, թեև իրականում պետք է լիներ հակառակը: Նման տարօրինակ առանձնահատկություններով են նաև բերդի աշտարակները: Չնայած դրանցից մի քանիսի վրա դեռևս պահպանվել են երկգլխանի արծվի

⁵⁸ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html:

⁵⁹ Բրունո Էքարտ, նշվ. աշխ., էջ 57- 58:

քանդակապատկերով քարե զինանշանները՝ հին Հայաստանի խորհրդանշանը, պատերին փորագրված վերամբարձ արձանագրություններն այդ կառույցները վերագրում են քուրդ ու թուրքմեն իշխողներին: Այնուամենայնիվ, ես կարծում եմ, որ ներքին շարքերի բազալտե սալերը հանված ու փոխարինված են նույնանման, բայց մարմարե սալերով, որոնց վրա էլ փորագրվել են կեղծ հիշատակարանները: Հնարավոր է, որ սուլթաններն ու մուսուլման իշխողները այդ ճանապարհով ցանկացել են մնալ պատմության մեջ՝ որպես քաղաքների ու ամրոցների հիմնադիրներ, թեև իրականում եղել են ընդամենը ուրիշի փառք փախցնողներ:⁶⁰ Հեղինակի այս մտորումները միանգամայն համահունչ են տարածաշրջանում 11-12-րդ դդ. հիմնավորման սելջուկ-թուրքական ցեղերի վարած հեռահար քաղաքականությանը, որի վերաբերյալ վերն արդեն հիշատակված թուրք պատմագիր Ջեվդեթ փաշան, իր ուսումնասիրած սկզբնաղբյուրների հիման վրա գրում է, որ «սելջուկյան Մելիք շահը հետևելով իր պապերին, իր գրաված տիրույթների ապահովության համար թե Անադոլուի երկրամասում և թե Վրաստանի սահմաններից սկսած՝ մինչև խազերի ծովը բազմաթիվ թուրքական ցեղեր բնակեցրեց»:⁶¹ Այսինքն, արդեն իսկ սելջուկները սկսել էին գրավյալ տարածքների պատմամշակութային յուրացման, բնիկների ունեցվածքին տիրանալու, այն իրենց վերագրելու լայնածավալ, միանգամայն մտածված ծրագրի իրականացման գործընթաց, որը պետք է շարունակվեր հետագա դարերում ևս ու ավարտվեր 1915 թվականին երիտթուրքերի կազմակերպած հայոց եղեռնով:

Ի՞նչ իրավիճակ ստեղծվեց եղեռնից հետո: Այս առումով էլ բերենք մեկ դիտարկում Նոգալեսի հուշագրությունից: Նա 1917 թվականի վերջերին ծառայության բերումով կրկին լինելով Տիգրանակերտում, գրել է «Դիարբեքիում համարյա ոչինչ չի փոխվել: Սրի քաշված հայ բնակչության փոխարեն այնտեղ հիմնավորվել են արևելյան գավառներից փախած թուրքերն ու քրդերը: Քաղաքի տների հարթ ու հողածածկ տանիքներից երևում են տարբեր կողմեր գնացող նեղ փողոցները: Դրանց երկայնքով կանգնած էին մուգ նյութից կառուցված մեծ շինություններ՝ զարդարված գեղազարդ **հայկական գործվածքներով**... Կենտրոնական փողոցները լիքն էին նեղ ու ցածր խանութներով ու մանր արհեստանոցներով, ուր տնայնագործները պպզած սանդալի փայտի վրա անում է փորագրություններ, մշակում էին սադափ ու մարմարի կտորներ, կաշվից ու բրդե կտորեղենից կարում էին բազմագույն վերնագգեստներ, պատրաստում էին ոսկյա ու արծաթյա ֆիլիգրան առարկաներ կամ մետաքսաթելով ասեղնագործում էին կարմիր կաշվից ու թաղիքից պատրաստված ձիու թամբի

⁶⁰ Рафаель де Ногалес, *Աշվ.աշխ.*, էջ 107:

⁶¹ **Ջեվդեթ փաշա**, էջ 251 - 252:

ծածկոցներ, որոնք այստեղ անվանում էին ջուլ»:⁶² Ինչպես տեսնում ենք, երկու-երեք տարի անց, քաղաքում վերսկսվել էր արհեստագործական կյանքը, ներկա են հայոց գործվածքները՝ չկան նրանց ստեղծողները:

Ականատեսների վկայությամբ Դեր -էլ Ջոր հասնելուց առաջ, Սիրիայի ու Թուրքիայի ներկայիս սահմանագծում ընկած ճարաբլուս բնակավայրում էր կատարվում գաղթականների վերջին կողոպուտը: Ջապել Եսայանը պատմում է, որ ճարաբլուսի գյուղապետը իր գնած ապրանքների արժեքը հասկանալու համար իրեն ցույց է տվել ամենաբազմապիսի իրեր, գորգեր, ասեղնագործություններ, վարագույրներ, արծաթեղեն, պղնձե ամանեղեն և այլն, որոնցից մի քանիսի վրա կային արյան բծեր:⁶³ Այստեղ թող տարօրինակ չթվա գյուղապետի կողմից այդ ամենը գնված լինելու հանգամանքը, ինչպես հայտնում է Բրունո Էքարտը, դրանք վաճառվում էին միայն թուրքերին, աճուրդների միջոցով ու սիմվոլիկ գներով:

Բրունո Էքարտը 1917 թ. հունիսին լինելով Ռաս -էլ Այնում՝ Բաղդադին մերձակա երկաթուղային կայարաններից մեկում, որպես Բաղդադի երկաթուղային ընկերության ծառայող, առիթ է ունեցել մի չերթեզական գյուղում առնչվել այնտեղ աքսորված հայերի ճակատագրին: Նա գրում է, որ «այդ հրապուրիչ օազիսը հասած 14000 հայերից կենդանի էին մնացել միայն մի քանի ցնցոտիավոր կանայք, անուշադրության մատնված երեխաների մի բազմություն և երկու բրուտ»:⁶⁴ Այնուհետև ավելացնում է, որ «գավառապետի հրամանով մեծ ճամբարից քշում են 400-500 հոգիանոց ջոկատներ և Ռաս-էլ Այնից արևելք, երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի ամալի տարածքում նրանց սպանում են: Ժանդարմները և չերթեզները արյունոտ այդ գործը կատարել են, որպեսզի տիրանան ունևոր հայերի հարստությանը: Առաջին ջոկատը կազմել են հարուստ ընտանիքները: Այն բանից հետո, երբ նա իր ձեռքով վերցրել էր սպանվածների կանխիկ դրամը և արժեքավոր իրերը, մարդասպանները նրանց մնացած իրերը քարշ էին տվել իրենց տները: Չերթեզների խրճիթները, իմ աչքով են տեսել, լցված էին հայերի ունեցվածքով: Ինչպես ամենուրեք թուրքական կայսրությունում, այստեղ նույնպես հայերը թուրքական անսահման ընչաքաղցության զոհ դարձան: ⁶⁵

Ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքը 13-18-րդ դարերի ընթացքում եղել է թուրքմենական տարբեր ցեղերի ու ապա թուրք-պարսկական անընդմեջ պատերազմների թատերաբեմ: Անտարակույս, դրանք ուղեկցվել են համատարած ավարառությամբ, որի արդյունքում էլ հայոց մշակութային արժեքներն, այդ թվում՝ նաև

⁶² Рафаель де Ногалес, ԳՂՎ.աշխ., էջ 339-340:

⁶³ Եսայան Զ., Ժողովրդի մը հոգևարքը.- Գործ, թիվ 2, Բաքու, 1917, էջ 127:

⁶⁴ Բրունո Էքարտ, ԳՂՎ. աշխ., էջ 61:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 62-63:

գորգերը, դարձել են եկվոր նվաճողների, այդ թվում նաև նրանց մզկիթների սեփականություն: Պարբերաբար կատարվել էր այն, ինչ որ կատարվեց 1915-1922 թվականներին Տիգրանակերտում, Ուրֆայում և առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի մեծ ու փոքր բոլոր բնակավայրերում:

Դիարբեքիի վիլայեթում նախքան կոտորածներն ապրում էր 124000 հայ, կոտորածներից հետո, 1926 թվականի տվյալներով այդ թվից մնացել էին հինգ հարյուրը: Ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանի ու փոքրասիական հայաբնակ կենտրոնների շուրջ 2.500000 միլիոն հայերից մնացել էր ընդամենը մոտ 25000 հայ, ընդ որում Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթներում և վերը հիշատակված Ուրֆա քաղաքում 1926 թվականի տվյալներով հայ չի գրանցվել:⁶⁶

Անկախ, նրանից որ, արևմտյան Հայաստանի մի քանի խոշոր քաղաքներում կոտորածներից հետո մնացել էին աննշան քանակությամբ հայեր, մասնավորապես արհեստավորներ, այդուհանդերձ, վերոհիշյալ վկայությունների շնորհիվ ակնհայտ է, որ դարեր ի վեր շարունակված կոտորածների ու ավարառությունների և այդ ամենը եզրափակած ցեղասպանության արդյունքում, բացի պատմական Հայաստանի տարածքից, թուրքերի, քրդերի ու մահմեդական այլ ցեղերի սեփականությունն է դարձել նաև հազարամյակների ընթացքում ձևավորված հայոց մշակութային ողջ ժառանգությունը:

Եվ ահա XIX դ. վերջին քառորդից սկսած արտերկրի արևելագետների ու մշակութաբանների մի ստվար խմբի ջանքերով մշակվել ու ասպարեզ են նետվել թուրքական ցեղերին մշակութային պատմուճանով հարդարելուն ուղղված տեսություններ, որոնցով առաջ էին քաշվել նրանց կողմից Առաջավոր Ասիայում գորգագործական մշակույթը տարածելու և «քոչվորական» գորգի մասին լեգենդները:

Անտարակույս, այդ ցեղերին անհայտ չէր գորգագործական մշակույթը: Սակայն այն չուներ զարգացման այն մակարդակն ու տեխնիկատեխնոլոգիական և գեղարվեստական հատկանիշները որոնցով բնորոշվում էին Արևելքի շուկաներում բարձր հեղինակություն ու պահանջարկ վայելող գորգերը: Որպես ասվածի հիմնավորում հարկ ենք համարում հիշատակել երկու հանրահայտ վկայություն: Հայաստանի հարևան Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը արև. Սաջը 911 թ. իր դեմ թշնամացած Մուքտադիր խալիֆի հետ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով ի շարս այլ նվերների, մատուցում է նաև հայկական յոթ գորգ:⁶⁷ Հայկական գորգերն նվիրատվության առարկաներ էին նաև Հայաստանից հեռու գտնվող երկրներում: Մասնավորա-

⁶⁶ Ցեղասպանությունից առաջ և հետո Արևմտյան Հայաստանի հայեր թվի մասին տես՝ **Loretta Gulian Boxdorfer**, The Ars data Bank of Inscribed Armenian Rugs.- Rites of Passage in inscribed Armenian Rugs, Edited By **Ejland L. Murray**, San Francisco, 2002, p. 25:

⁶⁷ **Март Н.Я.**, Ани, Ер., 1939, стр. 237- 238, տես նաև **А. Меу**., նշվ. աշխ., էջ 369:

պես, Ղազնկիոյան սուլթան Մահմուդը XI դ. սկզբներին թուրքմենական ցեղերի առաջնորդ Կադր խանին նվիրում է *հայկական գորգ* և այլ գորգեր:⁶⁸ Հայկական գորգերը առանձնակի հիշատակված են նաև Սուլթան Մահմուդի որդու՝ Մասուդի ստացած նվերների ցուցակում, որոնք վերջինս ստացել էր Խորասանի կառավարիչ Սուրիից:⁶⁹ Այս բոլոր դեպքերում էլ, անկախ Հայաստանից հեռու կամ մոտիկ լինելու, նվիրատուները իշխում էին գորգագործության ավանդույթներով հարուստ, քոչվոր ու կիսաքոչվոր ցեղերով բնակեցված երկրներում, բայց, այդուհանդերձ, կարևորագույն խնդիրներ լուծելու առումով նվիրատվության պարագայում, նրանք նախապատվությունը տվել են հայկական գորգերին:

Հայոց մշակութային գործունեության ու հայոց պատմական ճակատագրի մասին նշված համառոտ ու տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող ու հիմնականում օտար սկզբնաղբյուրներից բերված այս երկար ու ձիգ տեղեկություններն ու ուսումնասիրողների դիտարկումները ներկայացնելը պայմանավորված է երկու հիմնական նկատառումով, նախ՝ անտեղյակներին կամ անտեղյակ ձևացողներին մեկ անգամ ևս մատնանշել պատմական Հայաստանում գորգագործական մշակույթի հայտնի լինելն ու ավանդաբար հայոց բնորոշ լինելու փաստը, և այնուհետև՝ «Պազիրիկ» գորգի ծագման տարածաշրջանների և այն գործող էթնիկական հանրույթների թվում պատմական Հայաստանի և հայոց հավանական լինելու հնարավորությունը: Ուստի, Ուրիխ Շուրմանը, Ֆոլկմար Գանցհոռնը և բոլոր նրանք, ովքեր այս գորգի ծագումը այս կամ այն չափով կապում են հայոց հետ, բոլորովին տուրք չեն տալիս իրենց զգացմունքներին և դուրս չեն պատմամշակութային տեղեկությունների ու տվյալների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններից: Համենայնդեպս, չեն հանգում այնպիսի արտառոց հետևությունների, ինչպիսին անում է Մայքլ Վենդորֆը, հայտարարելով, որ այդ գորգն ու նույն դամբարանից հայտնաբերված թաղիքները գործել են միևնույն ցեղերը, թեև ակնհայտ է, որ դրանք աղերսներ չունեն ինչպես տեխնոլոգիական, այնպես էլ գեղազարդման արվեստի առումներով:⁷⁰

Կարծում ենք, որ վերը շարադրված փաստարկները, մեզ թույլ են տալիս եզրակացնել, որ «Պազիրիկ» գորգը գործելու հավանական տարածաշրջաններից մեկը պատմական Հայաստանն է, մասնավորապես Վանա լճի ավազանը, և որ ի շարս այդտեղ բնակված ու նստակյաց կենսաձև վարած այլ էթնիկական հանրույթների, այն կարող է գործած լինեն նաև հայերը:

⁶⁸ **В.В. Бартольд**, նշվ.աշխ., էջ 345-346:

⁶⁹ **Абу- л- Фазл Бейхаки**, стр. 238:

⁷⁰ www.tcoetribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html:

Չընդունելով այդ գորգի ծագման քոչվորական վարկածը, անտարակույս, մենք չենք մերժում սկզբնաղբյուրների հիման վրա արված այլ տեսակետները, նկատի ունենալով այն պարագան, որ Առաջավոր Ասիայում և Փոքր Ասիայում այդ դարաշրջանում գոյություն են ունեցել մի շարք այլ գորգագործական կենտրոններ ու այդ մշակույթով զբաղվող էթնիկական հանրույթներ, որոնք իվիճակի էին ստեղծել այդօրինակ գործվածքներ:

The image shows a close-up of a traditional rug with a complex, multi-layered design. The central field is a large rectangle divided into a grid of smaller squares, each containing a stylized, symmetrical geometric motif. This central area is surrounded by several wide borders. The innermost border consists of repeating small squares. The next border out features a row of stylized animals, possibly horses or deer, facing right. The outermost border is a wide, patterned band with repeating geometric and floral motifs. The color palette is rich, including deep reds, yellows, greens, and browns. The rug appears to be made of wool or a similar natural fiber, with a visible texture. There are some dark, irregular shapes in the upper left corner, possibly representing damage or shadows on the original surface.

ASHKHUNJ POGHOSYAN

ON ORIGIN OF "PAZYRYK" RUG

Yerevan - 2013

The origin of the rugweaving art has always been essential for researchers. This kind of textile, rich in various elements of ornamentation system, colour shades, technical and technological peculiarities, has always had its distinguished place among other cultural values, which mainly explains the great and continuous interest of researchers and the cultural world, in general, towards its origin. This intense attention began from the half of the 19th century and continues until now. Ancient rug specimens as well as written and representation sources are fundamental to this field.

Among ancient specimens of rugs known to specialists, the “Pazyryk” rug is exceptional. It was discovered in the tomb 5 of Pazyryk mound in Mountainous Altay. The rug has been left frozen in the tomb for about 2500 years. Thus, not having exposed to any external influence, it has actually reached our days unharmed. Besides, it is notable for its luxuriant ornamentation system, variety of colour tints and after all, gives a comprehensive idea about the rugweaving technology practiced 2500 years ago (Figure 1). At any rate, it is obvious that such a rug could have been woven only in the centres of civilizations with highly developed weaving traditions. In my opinion, this is the reason why the origin of the rug has become a matter of incessant disputes for more than fifty years.

S.I.Rudenko, who supervised the excavations, comparing the ornamentation elements of this specimen to the elements of the rugs and felts found in the neighbouring mound of Badashar, as well as considering its harmonious colour and pattern interpretations, already at that time considered Pazyryk rug to be of the Near East origin.¹ According to his investigation results he stated: ”Among the large number of patterns known to us which are characteristic of the peoples of Mountainous Altay, there are not ones similar to the patterns of this rug”.²

Obviously, the rug’s ornamentation details and general principles of presentation are in accordance with Assyrian, Babelonian, early Armenian and Achaemenide traditions. The cavalrymen’s costumes and the modes of their representation, the structure of the field of the rug, the colour interpretations are closely related to the Assyrian and Babelonian wall paintings and mosaics dating to the same century.³ Many researchers agree with S. Rudenko on ground of their additional arguments.

Particularly, Robert Pinner⁴, Ulrich Schurmann⁵ and others share this opinion who, as a source, signify also the rug resembling mosaics in the palace halls of the kings Sinnakherib and

¹ **S. I. Rudenko.** Ancient artistic rugs and fabrics of the world. Moscow, 1968. p. 55.

² Idem, p.49.

³ **Z.A. Rogozin.** Ancient History of the East- History of the Halds from Prehistoric Timesto the Dominance of Assyria. 1902, p.74-77.

⁴ **Robert Pinner.** The Earlist Carpets-Hali, 1982, vol.5, n.2, p.111-114.

⁵ **Ulrich Schurmann.** Der Pazyryk. Seine Deutungund Herkunft, New York-Mannheim, 1982.

Assurbanipal dating to the 7th century B.C., discovered by Englishman Austin Leyard during the excavations of the royal palaces of Nineveh in 1847.

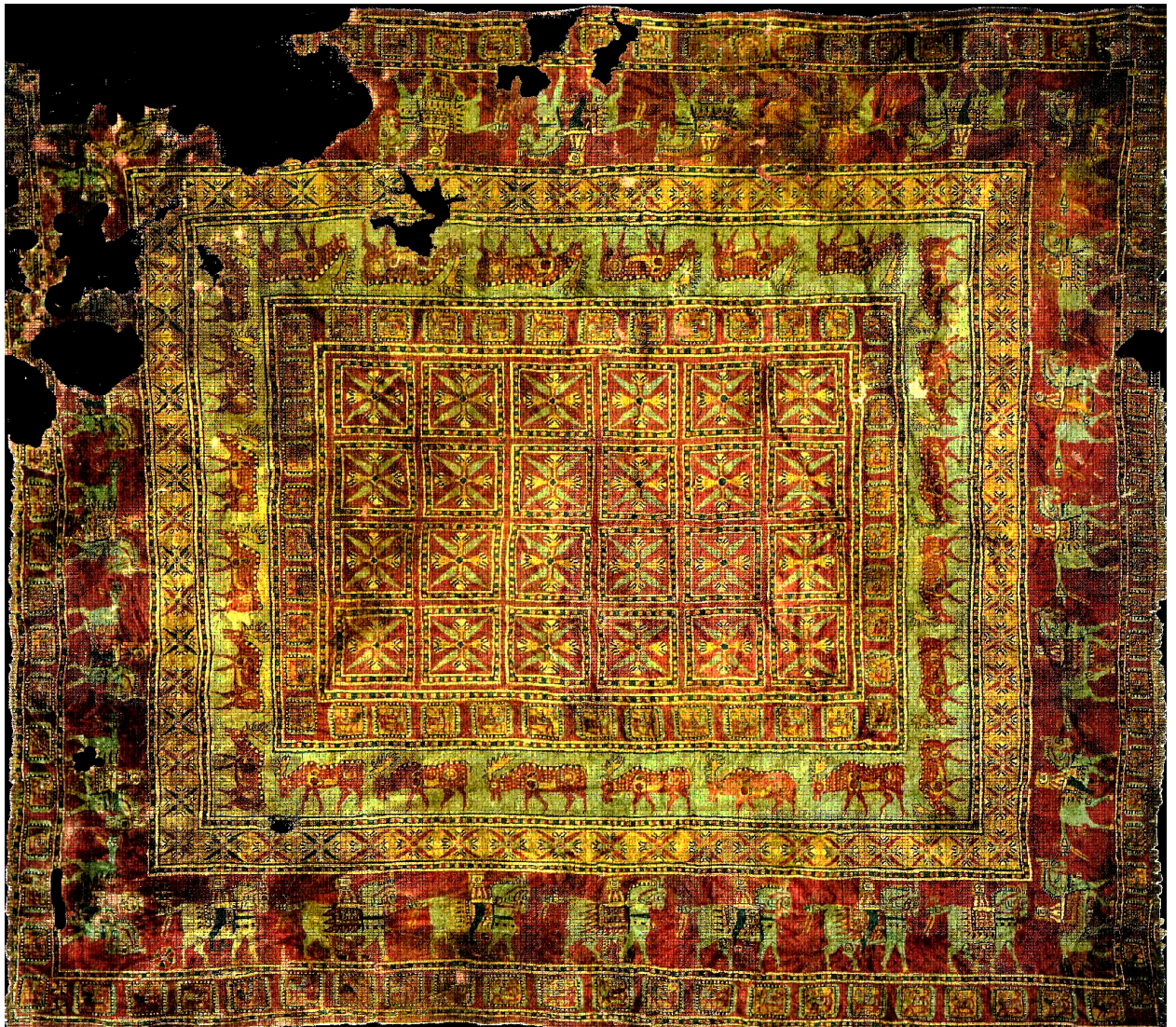

Figure 1

Rug specialist Joseph Mcmillan who has had the opportunity to examine the rug for a couple of hours at the Hermitage Museum in 1957, believes it to have been woven in Achaemenide Persia. Although the same author considers the images of elks depicted on the inner border of the rug to be elements characteristic of the Scythian culture.⁶ He substantiates this assumption by the fact that these animals lived in Siberia and northern parts of Europe.

Rug specialists of Iran⁷ also consider “Pazyryk” to be one of the early specimens of Persian rugs.⁷ Several investigators, in particular the above mentioned Ulrich Schurmann, Volkmar Gantzhorn and others believe that this rug was woven in the Kingdom of Van and is related to the Armenian culture. V. Ganzhorn, to confirm his assumption, has compared the Phrygian, Assyrian and Babelonian, early Armenian or Uartian primary sources of applied-decorative art

⁶ **Joseph McMillan** http://www.spongo.com/her_9902.htm.

⁷ See e.g. **M. Javad Nassiri**. *The Persian Carpet*, Napoli, 2002, p..

to the technological features of the rug, particularly the fact of its having been woven with a symmetrical knot. He also considered the presence of rug fragments and corresponding tools which provide evidence about the ancient rugweaving traditions in the Armenian Highland. In terms of the origin of the rug, another group of investigators brings forth the Altay hypothesis.⁸

In particular, Prof. Neyatt Diyarbekirli of Istanbul University considers that the ornamentation details and style of the rug are typical of the Turkish and Oguz tribes of Central Asia.⁹ Some others give preference to the Chinese and Monghol cultural background. Several specialists of oriental rug have placed their assumptions on the “spongobongo” web site (e.g. Michael Wendorf, John Owen, Jack Wagner and others). According to them the rug may be either of Altay, that is of Turkish or of Chinese - Monghol, Tibetan, Persian or Kurdish origin.¹⁰ As for John Owen, he is sure that the rug was woven by Kurds.¹¹

Not considering the said statements groundless, the author finds it strange that these specialists, consider U. Schurmann’s and V. Gantzhorn’s opinions regarding the fact that “Pazyryk” was woven in the vicinity of the basin of lake Van and is a part of the Armenian culture, not serious and “emotional”.¹²

It is not clear why just this viewpoint (concerning the origin of the rug) is considered to be inadmissible or “emotional” by M. Wandorf, J. Wagner, J. Owen and others.¹³ Meanwhile, they believe this rug to undoubtedly be Kurdish, that is woven by the inhabitants of Media. As it has been mentioned before, this version may also not be excluded but still it is not true to altogether deny Gantzhorn, Schurmann and others who, regarding the existing arguments, suppose that the rug may be of Armenian origin.

These issues need some further demonstration. It is common knowledge among researchers that rugweaving art is of nomadic origin, characteristic of nomadic mode of life, as originated and developed in the East and has been introduced into Central Asia by Seljuks in the 11-12th centuries. In the opinion of the outstanding follower of this theory K. Erdman “Pazyryk” rug was woven by the inhabitants of West *Turkestan*, that is the ancestors of Seljuks.¹⁴

The followers of this theory persistently disregard the antique, Byzantine, Armenian and Arab written primary sources, as well as remains of rugs and carpets discovered during the excavations which bear witness to the presence of the rugweaving art in the Near East and, in particular, in the Armenian Highland. Instead, they continue to develop the Seljuk hypothesis of

⁸ **V. Gantzhorn.** *Le Tapis Chretien Oriental*, Koln, 1991, p. 48-52.

⁹ **N. Diyarbekirli.** *New Light on the Pazyryk Carpet.* (Translated from Turkish by Alan Mclaart)-Hali, London, 1978, vol.1, No 3, pp. 216-221.

¹⁰ www.tcoletribalrugs.com/article Singapore Power Pt.html.

¹¹ *Idem:*

¹² www.tcoletribalrugs.com/article Singapore Power Pt.html.

¹³ [tcoletribalrugs.com/article](http://www.tcoletribalrugs.com/article) Singapore Power Pt.html:

¹⁴ **K.Erdman.** *Der orientalische Knupteppe*, p.13-16.

the origin of rugweaving in the area and attach dominant role to nomadic tribes. As a result, it is concluded that if even “Pazyryk” has been woven in the Near East, it must have been woven by tribes leading a nomadic way of life.¹⁵ This is, in fact, the aim pursued by these researchers.

The physical and chemical structure of rugs and textile, in general, is easily dilapidated under unfavourable conditions. Besides, rugs are not fireproof. Hence, the textile specimens dating to ancient times are extremely rare. Apart from “Pazyryk”, being a result of a lucky chance, only carbonized fragments are unearthed. Although, they can not bear witness to the peculiarities of rugs and textile of the given period, particularly concerning their ornamentation system, nevertheless, are exceptional sources for the investigation of their origin as well as for revealing their technical and technological distinctions. A great amount of textile specimens and particularly tools and implements relating to weaving, discovered in the Armenian Highland, give us clear evidence to conclude that this area is one of the cradles of the formation of rugweaving art.¹⁶ In this respect, weaver’s tools, especially the primitive implement and supplementary tools¹⁷ for rugweaving dating to the 3-2nd millennia B.C. which were discovered at the ancient settlements of Armenia (Teghut, Shresh blur, Shengavit, Artik tomb valley, etc.) as well as the carpet scraps¹⁸ dating to the 13-12th centuries B.C. found in the Haritj tomb valley are of great importance.

Taking into consideration these facts, researchers and particularly Prof. S.Yesayan state that there were required technical and technological skills¹⁹ as well as raw material resources²⁰ in the Armenian Highland for the development of rugweaving art. This statement is further confirmed by textile fragments found at Late Bronze and early Armenian settlements of Armenia. A.S.Verkhovskaya, the first investigator and publisher of the fragment of a rug and other textile fabrics discovered during the excavations at Karmir Blur (adjacent to Yerevan) in 1953-55, emphasized the high quality and delicacy of their completion and thus, came to conclusion that in the 8-7th centuries B.C. in the territory of the Kingdom of Van, including the Ararat valley, there existed highly developed traditions of weaving, particularly rugweaving and embroidery.²¹

¹⁵ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html.

¹⁶ See **A.Pogossyan**. On Origin of Rugweaving in Armenia, *Historico-Philological Journal*, No 2, 2001, pp. 236-250.

¹⁷ **S.A. Yesayan**. Ancient Culture of the tribes of North Eastern Armenia in the 3-2nd Millenia B.C., Yerevan, 1976, pp. 208-210.

¹⁸ **T.S. Khatchatryan**. Ancient Culture of Shirak, Yerevan, 1975, pp. .200-201,254. Idem-Necropolis of Artik, p.176.

¹⁹ **S.A. Yesayan**. The same publication, pp. 209-210.

²⁰ **G. Ghapantsyan**. Hayasa-Cradle of Armenians, Yerevan, 1947, pp. 28,30. **V. Khatchatryan**. The Eastern provinces of the Hittite Empire, Yerevan, 1971, pp. 44,70,75. **N. Harutyunyan**. Agriculture and cattle-breeding of Urartu, Yerevan, 1964, pp. 151-196.

²¹ See- **T.S. Khatchatryan**. Ancient Culture of Shirak, Yerevan, 1975, p. 251. **A.S. Verkhovskaya**. Textile articles from the excavations at Karmir Blur- Karmir Blur, III, Results of the excavations of 1951-1953, Yerevan, 1955, p. 67. These items are kept in the State Museum of History of Armenia, the article from Harich is No 2113/6013 and the article from Karmir Blur is No 2051/39.

Of course, there were raw material resources for the origination and development of these branches. In this respect, it is worth mentioning that zoologist S.K. Dall, investigating the materials discovered at Karmir Blur found out that long and delicate fleeced sheep were raised in the Ararat valley in the 7-6th centuries B.C.²² Generally speaking, Assyrian cuneiform sources provide sufficient information regarding the early period of weaving. There are records concerning raw material acquisition and craftsmen who were in charge of processing, spinning, dying and weaving. At this period of time in big cities existed workshops and dying houses to provide necessary garments, covers, spreads and other similar goods for the royal palace, noblemen, big cult temples. It is known that the craftsmen working there received the required raw material and fulfilled exact orders under the control of supervisors.²³

This, probably, was typical of cities. A cuneiform inscription found at Rusahinili (Toprakh Kala) witnesses that there were 68 weavers among the members of the fortress garrison.²⁴ It becomes clear from the records of the primary sources that Assyria preferred to import ready-made textile, while its successor Babylon, besides ready-made textile also imported yarn and dyes for local weaving.²⁵ Although the Assyrian-Babylonian sources known to us do not provide precise information about the countries of origin of the textile imported to Assyria, nevertheless, the existence of river trade with Armenia mentioned by Herodotus makes it possible to presume that similar goods were imported also from Armenia where, according to the same source, sheepbreeding was highly developed.²⁶ The Armenian Highland was rich in natural dyes among which the well known dye called “Armenian” mentioned by Strabo, Pliny the Elder, Procopius of Kaiseri.²⁷

In general, data relating to textile, accomplishing other spheres of historico-cultural system (architecture, fine arts, applied art, beliefs, etc.), show that these areas had stable relations and formed a single cultural unity in terms of policy as well as economy. Hence, the aboved mentioned data concerning Assyria are quite typical of the neighbouring countries, particularly of Armenia. Obviously, all these opinions are in accordance with those of Schurmann and Gantzhorn which provide convincing evidence to assuredly conclude that this rug was woven at

²² **S.K. Dall.** Results of the investigation of mammals from the excavations of the Urartian city of Teyshebaini, Academy of sciences of ASSR, Reference book N 1, 1952, p. 82.

²³ **A.A. Martirosyan.** Weavers of Ean Monastery in Uruk, New Babylonian period, Ancient East 5, Bulletin of Academy of sciences of ASSR, Institute of Eastern Studies, Yerevan, 1988, pp. 27-40.

²⁴ **I.M. Dyakonov.** On several trends in Urartian linguistics and new Urartian texts. Ancient East, 5, Bulletin of Academy of Sciences of ASSR, Institute of Eastern Studies, Yerevan, 1988, p. 168.

²⁵ Idem, p. 30.

²⁶ **Herodotus.** History of Nine Books, Translated from the original by **S. Krkyasharyan**, Yerevan, 1966, pp. 79-80, 305.

²⁷ **Strabo.** Collected and translated by H. Acharyan, Yerevan, 1940, p. 24. **H. Manandyan.** Survey of the Armenian History, vol. B, part A, Yerevan, 1957, pp. 399-400. Idem, Cities in Armenia in the 10-11th centuries, Selected works, vol. Z, Yerevan, 1985, pp. 335-336. **Procopius of Kaiseri.** Byzantine sources, Translation from the original by H. Bartikyan, Yerevan, 1961, p. 76.

the basin of lake Van and is related to Armenians. For further confirmation there is an additional argument regarding the technological side of it which is of great importance in relation to the origin of the rug. The chemists and dye specialists of the Hermitage Museum found out that the red colour of the rug's threads (weft) is derived from the "cochineal" dye of the Ararat valley.²⁸ The factor of a "ssymetrical" knot, already mentioned by Rudenko and others, including Joseth McMillan who had eyewitnessed the rug, is also considered essential by us. This kind of knot is known as "Armani baff", that is "Armenian work" in several rug weaving centres of Iran.²⁹

Figure 2

Figure 3

Figure 4

Figure 5

This evidence is important in relation to the fact that the knots of the rug remnants discovered in the neighbouring tombs of Bashadar are "assymetrical" or of "Seneh" type,³⁰ whereas the rug fragments discovered at Karmir Blur and dating to the 7-6th centuries B.C. are

²⁸ **A.S. Gavrilenko, R. B. Rumyantseva, D.N. Glebovskaya.** Application of thin-layered chromatography and electronic spectroscopy for the analysis of the dyes of ancient fabrics. Examination, conservation and restoration of ethnographical artifacts, Theses of a report, Riga, 1987, pp.17-18.

²⁹ **M. Javad Nassiri.** The Persian Carpet, Napoli, 2002, p. 25.

³⁰ **S.I. Rudenko,** the same publication, pp. 48-49, Plates 36-37.

also woven with a symmetrical knot.³¹ Apart from technical and technological aspects, the major ornamentation elements and the principles of their presentation are another argument of great importance to prove the Armenian origin of the rug. These aspects were pointed out by the above mentioned investigators, especially V. Gantzhorn. In particular, referring to the origin and spread of the main composition of the rug field, that is the floralized cross motif (Figure 2), he has presented a similar specimen from the wall paintings attributed to the cultural environment of Asia Minor, in particular, to Phrygian tribes.³² This motif was typical of the Armenian medieval art, particularly to miniature. The ones depicted in the Gospels created in Vaspurakan in 1590 and in Talashu monastery in 1018 may serve as examples (Figures 3,4,5).³³ In relation to rugs, this motif is vividly depicted in the ornamentation system of “Djraberd” type rugs as a constituent part of the major radiant composition (Figure 6). This motif is the main composition (Figure 7) of the ornamentation system of another type of rugs classified under “Kusapat” category.

Figure 6

Figure 7

All the above mentioned statements and arguments make it possible to link the origin of “Pazyryk” to the Armenian cultural activities and conclude that it must have been woven in the areas stretching from North Mesopotamia to the basins of lakes Van and Urmia. Given the fragments of the carpet and the rug discovered in the Artik tomb valley and Karmir Blur respectively as well as the “Pazyryk” itself, bear evidence that in their majority, material items referring to the origin of the rugweaving art are directly connected with historical Armenia.

The Armenian and foreign sources testifying to the early traditions of rugweaving art in historical Armenia are many in number.

³¹ **A.S. Verkhovskaya**, the same publication, p. 67.

³² See **V. Gantzhorn**, the same publication, p. 49, figure 42.

³³ See *Armenian Manuscript Ornamentation Painting*, Compiled by **L. Durnovo**, preface by **M. Sargsyan**, Yerevan, 1978, plates 11, 92.

Xenophon mentions about rugs relating to Armenia and adjacent areas, dating to the 5-4th centuries B.C.³⁴ The Roman historian Takite writes in the 1st century A.D. about the heavy and piled rugs of Artashat, thus, recording the traditions of the previous centuries as well as their development process.³⁵ Weaving traditions which existed in Armenia and the neighbouring countries in the 2-1st millennia B.C. extended into the Middle ages. It is noteworthy, that traditions, originated in the previous millennia, continue in the trade and economic relation system between Armenia and Mesopotamia. Especially Arab sources provide historical and cultural important data. For example, Arab annalist of the 9th century Abu Bakr-al Jahiz recorded that felts, saddles, rugs, delicate mats, belts, wool were imported to Baghdad from Armenia and Aterpatakan.³⁶ Along with this, as recorded by Ahmad ibn al-Yakubi in the 10th century, wool was imported to Armenia from Mesopotamia to be spun and used for different textile.³⁷ Armenian rugs were considered to be parts of the furnishing of royal courts and palace houses in Baghdad and not only there.³⁸ In the 9-13th centuries Armenian rugs were widely known in the East, from Egypt to Central Asia. According to Arab sources, Armenian rugs were most preferred in the market of Cairo.³⁹ This statement is confirmed by the record of Arab annalist as-Saalibi, according to which Armenian rugs were the most expensive in the Khalifate.⁴⁰ The rugs were highly appreciated in Central Asia, particularly in Khorasan and among the Bulgarians of Volga.⁴¹ The latter is a remarkable case. The thing is that in 922 Arab Ambassador Ahmad ibn-Fadlan reached the capital of Bulgarians of Volga and wrote from there that the floor of the king's tent was completely covered with rugs and there were Armenian rugs among them.⁴²

This means that Armenian rugs had certain peculiarities of colour and ornamentation system which distinguished them from rugs woven in other rugweaving centres and were guarantees of high price and demand. It was common practice to qualify other rugs in comparison to the Armenian ones.⁴³ It is worth mentioning, that in the 12-14th centuries from the ports of Cilicia many Armenian rugs were exported to European countries and since then the word “carpet”,

³⁴ **Xenophon**. Kyropedia, Translation from the Greek origin and references by **S. Krkyasharyan**, Yerevan, 2001, p. 185, Idem, Anabassys, pp. 173-174.

³⁵ **Takite**, p. 61.

³⁶ Foreign Sources on Armenia and Armenians, 16. Arab Sources, III, Arab Annalists, 9-10th centuries (Introduction and translation from the original by **Aram Ter-Ghevondyan**), Yerevan, 2005, p. 428, (Hence, Aram Ter-Ghevondyan, Arab Sources).

³⁷ **Ahmad Ibn Al-Yakubi**. A Book of Kingdoms, SMOMPK, issue 32, p. 59.

³⁸ **A. Mets**. p. 369.

³⁹ Idem.

⁴⁰ Idem.

⁴¹ **Abul Fazi Baykhaki**., Tarikh-i-Baykhaki. Materials on History of Turkmen and Turkmenistan, vol. 1, p. 238 (Translation edited by A.A. Romaskevitch). **V.V. Bartold**. Turkmenistan in the area of Monghol Invasion, Essays, vol. 1, Moscow, pp. 345-346.

⁴² Voyage of **Ibn Fadlan** on Volga, the same publication, p. 73.

⁴³ See **A. Mets**. p. 369, **Aram Ter-Ghevondyan**, Arab Sources, pp. 361, 599.

denoting rug, was adopted by several European languages.⁴⁴ The above mentioned statements are clear evidence of the fact that in the Middle ages Armenia retained its leading role in the textile trade of the area. The rug was highly estimated and was the most peculiar among other textile artifacts. In our days it continues to be a cultural value of high rate and special significance. Taking into consideration all the above mentioned facts, we do not think Schurmann's and Gantzhorn's opinions regarding the origin of the rug to be emotional.

In relation to the judgement why the rug must be of nomadic origin we have several remarks:

a) **On nomadic way of life.** In terms of the origin of rugweaving art and this rug, in particular, preference is given to nomadic tribes. In the opinion of a large number of researchers, sheepbreeding is considered to be an essential factor as it provides raw material required for rugweaving. It is also accepted that rug is relevant for nomads in their everyday life as a means to replace coarse animal hides with thick and warm textile.⁴⁵ Thus, there exists two main points in terms of relating rugweaving art to nomadic tribes: abundance of required raw material (wool) and demand for warm and soft textile under cold climatic conditions. These statements cannot claim to be sufficient to make serious conclusions, for:

a) Required raw material (not only wool but also cotton, hemp, silk) was sufficient also with settled socialities. Moreover, they had the required dyes, wool processing skills and permanent settlements (the principal factor) which meant also corresponding manufacturing constructions.

b) Actually, the rug is not only a means of warmth and softness. In this respect, indisputably, sheepwool and animal hide are more available for nomads. Of course, this does not mean that nomads do not need piled textile but, still, it is not a convincing reason to attach a dominant role to nomads regarding the origin of rugweaving art. Meantime, many are the arguments to refuse this approach. Some of them we have already mentioned in our previous studies.⁴⁶

The earliest evidence belongs to Xenophon who records the conversation between Kyros and one of the governor-general's of Northern Mesopotamia Gobryas. Eager to know who of them both has more rugs he addresses to Gobryas and receives the following response: "I am sure you have more rugs and beds, your house is larger than mine, for the Heaven and the Earth are your home. Your bed is the place where you can lie on the ground. For you rug is not the sheepwool but all that mountains and fields produce".⁴⁷ Undoubtedly, here the nomadic and settled modes of life are meant. The Assyrian governor-general by his response to Kyros, 2500 years ago denied the above mentioned theory, originated at the end of the 19th century. Of

⁴⁴ **Ghevond Alishan.** Sysakan, Venice, St. Lazzaro, 1893, pp. 436,441.

⁴⁵ See details on www.tcoletribulrugs.com/articleSingapore PowerPt.html

⁴⁶ See **A. Poghosyan.** On the Origin of Rugweaving Art in Armenia, p. 24.

⁴⁷ **Xenophon,** p. 185.

course, he is not the only one and has his followers. Here is another evidence belonging to Panah Khan's vizier bard Vagyf who was well informed about the everyday life of nomads:

If beauty's waist is delicate like glaze,
She deserves not loom but henna,
Nomad is homeless, has no abode
Can she reconcile forever?..⁴⁸

(Translated from Armenian by A.A.)

Almost the same opinion was expressed by Turkish historian Javad Pasha who lived in the same century. Writing about Turks who have established an Armenian community in Anapa, he mentions: "...if there are no christian rayas in the neighbourhood, it will be difficult to arrange necessary matters".⁴⁹

There is one more observation relating to the last quarter of the 19th century. The famous French geographer Elise Reclieu writes about Armenian's activities: "There is not a single house in Van velayat which is not built with the hands of Armenians, a single local fabric, not woven with their fingers, hardly a single kind of fruit may be found, not grown in their orchards".⁵⁰

The economic survey of the areas from where Armenians were expelled shows the same results. For example, the statistic survey, carried on in former rugweaving centres of present Azerbaijan in 1925-26, reveal that after the eviction of Armenians in 1918-20 once famous rugweaving centres of Shamakhi, Gyoktcha, Aghdam, Nukhi and Zakatala stopped functioning.⁵¹ The same situation existed in Shushi. The well known expert of Transcaucasian manufacture A.S. Pyralov in his article "Manufacturing industries of the Transcaucasian Republics" writes: "At the end of the 19th century Shushi was a rugweaving centre. There gathered major exporters and weavers of highest taste whose products were exported to Western Europe, in particular, to England".⁵² The statistic survey of 1925-27 show that after the eviction of Armenians in 1920, in the city which once had a population of more than 40,000 people and was known as a cultural and economic centre, in 1926 only 5107 muslims lived, economy was insignificant and even musical instruments like saz, tar and kyamantcha were rarely made.⁵³

The further deterioration of rugweaving brought to a rude technological mistake. Because of the wrong reverse order of the thin and thick weft which was to pass through, after each row of knots, thousands of rugs woven in Azerbaijan were regarded defective in those years. Only in

⁴⁸ **L. Kerimov.** Azerbaijani Rugs, vol. 3, Baku, 1983, p. 121.

⁴⁹ **Jevdet Pasha,** Tarikhi Djevdet. "The Turkish sources about Armenia, Armenians and other peoples of the Transcaucasus", translation by S. Safrastian, vol. I, Yerevan, 1961, pp. 275-276.

⁵⁰ **Michael Varandean.** Prehistory of the Armenian Movement, vol. 1-2, Geneva, 1912, pp. 146-147.

⁵¹ **V.N. Khudadov.** Transcaucasia, Historico-Economic Review, Edited by M.P.Pavlovitch, Moscow-Leningrad, 1926, p. 140.

⁵² **G. Seyran.** The Economic Life of Karabagh and its Perspectives (Economic geography), Tiflis, 1928, p.66-69, 72. **A.S. Pyralov.** Manufacturing Industry of Transcaucasian Republics. Transcaucasia, Collection of articles on Statistics and Economy, Tiflis, 1925 (Cited in G. Seyran's publication, p. 67).

⁵³ **G. Seyran,** the same publication, pp. 72, 95.

1930s, with newly opened rugweaving schools and trained specialists began the new era of rugweaving.⁵⁴

One more evidence: in the years of the First World War, Raffaello Nogales, a volunteer and an active participant of military actions in the regular Turkish army, in July of 1915 being in Tigranakert, among other noteworthy observations, mentions that the crafts and trade in Tigranakert were developed owing to the lively activities of Armenians and therefore after their extermination and exile “the markets were empty and the production of leather, rugs, wool and silk was completely dissolved”.⁵⁵

Another evidence relating to 1915. Since 1897 the rug-weaving fabric “Mazpane”, founded by Frantz Eckart - a representative of the German missionary – was acting in Urfa. The fabric was named so after the Armenian district of the city called “Masmane”. Bruno Eckart, Frantz Eckart’s younger brother, who was an eyewitness of the events happened to the Armenians of Urfa, mentions in his memoirs that 250 Armenian female weavers were working there.⁵⁶ The author of the memoirs writes that in October-November of 1915 the Turks exiled them to Syria and with that “the German production and preaching came to an end in Urfa”.⁵⁷

Thus, the German entrepreneur has not found it profitable to continue his business in a region inhabited completely with Muslims and tribes continuing to lead nomadic way of life. In all these cases, Armenians, as leading a settled way of life on one hand and various nomadic tribes of Turkmen origin, leading a nomadic way of life on the other hand are actually meant. So on what ground do the “investigators” connect the origin of the rugweaving art with the nomadic way of life? In fact, there is no reason.

Merely, among some of the investigators of rugweaving art there was and still is such a groundless desire.

The aim of this report is not a detailed examination of the Armenian rugweaving centres, their history and rugs typical of them. But what is said is sufficient for those who are interested in these problems, to realize the significant role of Armenians in the sphere of rugweaving art. In fact, a great amount of weighty arguments, due to the fundamental work by Volkmar Gantshorn, are well known since long ago but, nevertheless, a big group of investigators disregard them. It seems that a part of the researchers are completely unaware of these facts and some of them seem not to consider them seriously / Michail Wandorf, John Owen, Jack Wagner etc./⁵⁸

⁵⁴ See: **Kerimov**, “Azerbaijani Carpet”, vol. 2, pp. 54-55.

⁵⁵ **Raffaello De Nogales**, “Four years under the crescent”. Moscow, “Russian Herald”, 2006, p. 108.

⁵⁶ **Bruno Eckart**. “The days I lived in Urfa”, Potsdam, 1922, /Translation from German by A. Gasparyan, the introduction, commentaries, edition and publication by J. Avetisyan/ Yerevan, 1990, pp. 6, 15, 19.

⁵⁷ **Bruno Eckart**, the mentioned work, p. 47.

⁵⁸ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html.

b. About the so called “Nomadic” rugs. The primary sources provide sufficient information regarding another important problem: the factual origin of the majority of the cultural values, including rugs which have become the property of not native Muslim tribes of Asia Minor who led a settled or nomadic way of life. In this respect, Bruno Eckart writes about the widespread pillage during the period following the extermination and forced exile: “in the city as well as in the vicinity of it, in the duration of long months, plundered goods were on sale. Of course, the valuable part of the pillage was taken by the government and every day the artifacts were sold by auctions at astonishingly low prices and exceptionally sold to the Turks. In due course the property of the Armenians was passed on to Muslims and thus they reached their main goal of extermination of the Armenian population”.⁵⁹

Nogales has noteworthy observations to this respect. He writes: “the common arches and rows of columns of the main mosque ‘Ulu-Jami’, in Tigranakert, extremely differ from other mosques decorated with splendid bas-reliefs. The northern facade of the mosque is different too, which is completely plated with marble and white stone, which are consistent of engraved inscriptions. Moreover, the inscriptions at the upper part are older than the ones at the bottom, though, actually, it should be on the contrary. Such strange inscriptions are also on the towers of the fortress. Though on some of them the bas-reliefs of the stone emblems of two-headed eagle, the symbol of ancient Armenia are still preserved, but the sublime inscriptions on the walls attribute these constructions to the Kurdish and Turkmen rulers. Nevertheless, I think that the basalt slabs of the lower row are replaced by similar marble slabs on which the false records are engraved. It is possible that in this way the sultans and the Muslim rulers wanted to remain in the history as founders of cities and fortresses, though actually they have only stolen the glory of the others”.⁶⁰ This judgement of the author completely corresponds to the long-range policy of the Seljuk-Turkish tribes, settled in this region in the 11–12th centuries, about whom Turkish historian Javad Pasha, based on the primary sources studied by him, writes: “Seljuk Melik Shah, following the example of his ancestors, for the safety of the captured territories, settled numerous Turkish tribes in the territory of Anatolia as well as from the borders of Georgia up to the sea of the Khaz”.⁶¹ That is, the Seljuks have already started to realize the process of appropriation of the historical-cultural values of the captured territories as well as the property of the natives. These purposeful and intentional plans were to be continued in the coming centuries, accomplishment of which was the Great Armenian Genocide organized by the Young Turks in 1915. Here is another observation from the memoirs of Nogales concerning the situation created after the genocide. At the end of 1917 being on service in Tigranakert, he wrote: “Almost nothing is

⁵⁹ **Bruno Eckart**, the mentioned work, pp. 57-58.

⁶⁰ *Idem*, p. 107.

⁶¹ **Jevdet. Pasha** pp 251-252.

changed in Diyarbekir. Instead of the massacred Armenian population, Turks and Kurds, escaped from the eastern regions have settled down here. From the flat and earthen roofs of the houses of the city, the narrow streets, running in different directions, are seen. Along them, huge constructions are standing made of dark material, decorated with ornamented Armenian weavings...⁶² As we see, two - three years later Armenian weavings still existed in the city but without their manufacturers. The witnesses testify that before reaching to Deir-El-Zor, to the present border of last time. Zapel Yesayan tells that in order to understand the value of the goods he had bought, the head of the village Tjarablus showed her a great amount of various goods: rugs, embroidery, curtains, silverware, copper utensils etc., on some of which there were specks of blood.⁶³ It is not strange that the goods were purchased by the head of the village because, as Bruno Eckart informs, they were sold by auctions at symbolic prices only to the Turks. In June of 1917 Bruno Eckart, being in Ras-el-Ayn in one of the railway stations adjacent to Baghdad, as an employee of the railway company of Baghdad, in one of the Circassian villages, had an opportunity to witness the life conditions of the exiled Armenians. He writes: "I have seen the Circassian huts with my own eyes, full of Armenians' property. As everywhere in the Turkish empire, here also Armenians have become the victims of the Turkish infinite greediness".⁶⁴ The whole territory of the historical Armenia, in the duration of the 13-18th centuries, was a stage for various Turkmen tribes and afterwards for Turkish-Persian continuous wars. They were undoubtedly accompanied by pillages, in the result of which the Armenian cultural values, including also rugs, became the property of the aliens and their mosques. Periodic were the same events taken place from 1915 to 1922 in Tigranakert, Urfa and generally in big and small settlements of Western Armenia. In Diyarbekir velayat 124.000 Armenians lived before the extermination, whereas after it, according to the data of 192, only five hundred Armenians were present. Generally from 2.500.000 million Armenians living in Western Armenia and in the centres with Armenian population of Asia Minor only 25.000 Armenians remained. Moreover, in the velayats of Van, Bitlis, Erzerum and the above mentioned city of Urfa, according to the data of 1926 no Armenians were registered.⁶⁵ Although, after the Genocide of the Armenians living in the western Armenia, a very small number of Armenians, mainly craftsmen, survived in some of the big cities of western Armenia, it is obvious that due to centuries long massacres and plundering ended by the Genocide, the Turks, Kurds and other Muslim tribes took possession of not only the territory of the historical Armenia but also the wealth of the millennia old cultural

⁶² **Raffaello De Nogales**, pp. 339-340.

⁶³ **Yessayan Z.** "The agony of a nation". Job, N2, Baku, 1917, p. 127.

⁶⁴ *Idem*, p. 62-63.

⁶⁵ About the number of Armenians in Western Armenia before and after the genocide, see: **Loretta Gulian Boxdorfer**, The Ars data Bank of inscribed Armenian Rugs, - Rites of Passage in inscribed Armenian Rugs, Edited By Ejland L. Murray, San Francisco, 2002, p. 25.

heritage Thus, since the last quarter of the 19th century, due to the efforts of a big group of foreign orientalists and art critics, theories, ascribing cultural values to the Turkish tribes came into being which gave birth to the legends concerning the “nomadic” rug and the rugweaving art being spread by them in the Near East. No doubt, rugweaving art was not unknown to those tribes but it did not have the high level of development, the technical-technological and artistic characteristics typical of the rugs that were famous and were in great demand in the Eastern markets. It is worth mentioning two well-known evidences, as a confirmation of the above statement. In 911 Yusuf Abu-Saj, the emir of neighbouring Aterpatakan, in order to improve his relations with Mukhtadir Khalif, who treated him with animosity, presented him seven Armenian rugs among other gifts.⁶⁶ Armenian rugs were estimated as valuable gifts also in the countries far from Armenia. Particularly, at the beginning of the 11th century sultan Mahmud of Ghaznevid presented *an Armenian rug* and other rugs to Kadr Khan, the leader of the Turkmen tribes.⁶⁷ Armenian rugs were particularly mentioned in the list of the gifts of Sultan Mahmud’s son Massudi received from Suri, the governor of Khorasan.⁶⁸ In all these cases, no matter being near or far from Armenia, the donators were ruling over the countries having rich traditions of rugweaving art but when serious problems were to be solved they still gave preference to the Armenian rugs as presents. The presentation of this long information and observations of the investigators about the Armenian cultural activities and historical fate referring to different periods, based mainly on foreign sources, pursues two main reasons. First, to show those who do not know or pretend not to know, that the rugweaving art was well-known in historical Armenia and traditionally was characteristic of the Armenians. Second, to show that historical Armenia and the Armenian people may potentially be among the regions and ethnic groups where and who could have woven the “Pazyryk” rug. Hence, Ulrich Schurmann, Volkmar Gantshorn and all those who, somehow, relate the origin of this rug to the Armenians, are neither emotional nor unaware of the available historical-cultural data and facts. Anyhow, they have not come to such an extraordinary conclusion as Michael Wandorf, stating that the rug and other thick felts found in the same tomb are woven by the same tribes, though it is evident that they have neither technological nor artistic resemblances with each other.⁶⁹ The above narrated arguments allow us to conclude that one of the possible regions where “Pazyryk” rug could have been woven, is historical Armenia, particularly the basin of lake Van, where ethnic socialities leading a settled way of life lived. Thus, the Armenian provenance, given the evidences and factual testimonies

⁶⁶ **N. Mar**, Ani, p. 237-238, see also A. Mets, the mentioned work, p. 369.

⁶⁷ **V.V. Bartold**, Turkestan in the epoch of the Mongolian invasion. Works, vol.1, Moscow, 1963, p. 345-346.

⁶⁸ **Abu-I Fazl Baykhaki, Tarikh-i-Baykhaki**. Translation edited by A.A. Romaskevitch. Materials on history of the Turkmen and Turkmenistan, vol.1, Arabic sources of 8-15cc. M.-L., 1939, p. 238.

⁶⁹ www.tcoletribalrugs.com/articleSingapore Power Pt.html.

may also be quite probable. Not accepting the hypothesis of the nomadic origin of the rug, I do not altogether deny other opinions based on the primary sources, taking into consideration the fact that at that period there existed several other rugweaving centres in the Near East and Asia Minor populated with ethnic socialities, able of creating such kinds of textile.
